

ONDERZOEK NAAR DE OMVANG EN
SAMENSTELLING VAN DE HUISHOUDENS
TE GRIMBERGEN EN IN MIDDEN-BRABANT
OP HET EINDE VAN DE 18de EEUW (*)

door

Frank DAELEMANS

Assistent bij het Algemeen Rijksarchief en de
Vrije Universiteit te Brussel

---

1. INLEIDING

Geruime tijd heeft Brabant aan de spits gestaan van het historisch demografisch onderzoek in België. Bijdragen van onder andere Cuvelier, Cosemans en Verbeemen (1) stonden hier borg voor. Sinds

(*) Gebruikte afkortingen

- A.A.G.-Bijdragen : Afdeling Agrarische Geschiedenis — Bijdragen.
ANNALES E.S.C. : Annales, Economies, Sociétés, Civilisations.
A.R.A. : Algemeen Rijksarchief — Brussel.
B.G. : Bijdragen tot de geschiedenis.
B.T.F.G. : Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis.
B.T.K. : Bijzonder tijdelijk kader.
B.T.N.G. : Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis.
C.R.H. : Commission royale d'histoire.
E.S.B. : Eigen schoon en de Brabander.
H.F.P.T. : *Household and Family in Past Time*. Cambridge, 1972.
P. LASLETT en R. WALL, éd.
K.C.G. : Koninklijke commissie voor geschiedenis.
N.A.G.N. : Algemene geschiedenis der Nederlanden, nieuwe uitgave.
T.v.S.G. : Tijdschrift voor sociale geschiedenis.

(1) J. CUVELIER, *Les dénombrements de foyers en Brabant (XIV-XVIe siècle)*, Brussel, 1912, 2 dln. (CRH). A. COSEMANS, *De bevolking van Brabant in de XVIIe en XVIIIe eeuw*, Brussel, 1939 (KCG. coll. in 8°). ID., "Volkstellingen, burgerlijke stand en mémoires in Brabant onder het Franse Regime en in het Verenigd Koninkrijk (1795-1829)", *Hand. van de Kon. Zuidnederl. Maatsch. voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XVII, 1963, pp. 47-66. J. VERBEE-
MEN, "De werking van economische factoren op de stedelijke demografie der

er zich in de laatste twintig jaar een ware ommekeer heeft voorgedaan in de onderzoeksmethoden (2), is Brabant langzaam maar zeker naar de achtergrond verdrongen. Niet dat het aantal publicaties over een demografisch probleem verminderd is, maar de kwaliteit voldoet niet of nagenoeg niet meer aan de nieuwe eisen. De meeste bijdragen lijden aan een gebrek aan precisie en vertonen weinig diepgang. Men beperkt zich tot het narekenen van het totaal aantal inwoners per dorp of per reeks van dorpen. Soms krijgt men daarbij een opgave van het aantal volwassenen, het aantal kinderen en het aantal gezinnen en woningen. Hoe de samenstelling van die gezinnen of huishoudens er uit ziet, wordt meestal niet onderzocht. De volkstellingen worden alleen aan een externe analyse onderworpen. Bij de ontleding van de parochieregisters zal men wel per jaar het aantal dopen, huwelijken en overlijdens vermelden. Zelden komt men er toe de bruto-geboorte, -huwelijk en dito sterftecoëfficiënten te berekenen, laat staan de meer verfijnde omrekeningen. Eveneens ontbreekt meestal een onderzoek naar de volledigheid van de bron. De probleemstellingen uitgaande van de zuivere demografie komen weinig aan bod. Wil men dan toch gebruik maken van enig demografisch jargon, dan wordt daarmee kwistig omgesprongen alsof elke term niet een specifiek begrip zou oproepen. Een andere tekortkoming in de meeste ar-

XVIIe en der XVIIIe eeuw in de Zuidelijke Nederlanden". *B.T.F.G.*, XXXIV, 1956, pp. 680-700 en pp. 1021-1055. ID., "Mechelen in 1796. Demografische en sociaal-economische studie", *Hand. Kon. Kring Oudh. Letteren en Kunst van Mechelen*, LVIII, 1954, pp. 135-179; ID., "Bruxelles en 1755. Sa situation démographique, sociale et économique", *Bijdragen tot de geschiedenis inzonderheid van het oud hertogdom Brabant*, XL, 1957, pp. 27-63 en vele andere.

(2) Zie o.a. de methode ontwikkeld door Fleury en Henry, in : M. FLEURY en L. HENRY, *Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*, Parijs, 1965. L. HENRY, *Manuel de démographie historique*, Genève-Parijs, 1970 (2de ed.).

Voor de ontleding van nominatieve lijsten zie o.a. D.E.C. EVERSLEY, P. LASLETT en E. WRIGLEY, *An Introduction to English Historical Demography*, Londen, 1966; P. LASLETT en R. WALL, *Household and family in past time*, Cambridge, 1972; E.A. WRIGLEY (ed.), *Identifying people in the past*, Londen, 1973. Zie in het Nederlands o.a. J. VERHELST, *Het gebruik van de computer bij de historische studie van de sociale stratificatie, meer bepaald bij gezins- en bezitsreconstructie*, Brussel, 1978 (Verh. K. Acad. voor Wetensch. lett. en sch. Kunst v. België, Klasse der letteren, jg. XL, 1978, nr. 82) en P.M.M. KLEP, "Het huishouden in westelijk Noord-Brabant : structuur en ontwikkeling, 1750-1849", *AAG bijdragen* 18, 1973, pp. 23-94. J.W. MILDEN, *The Family in Past Time. A Guide to the Literature*, New York, 1977.

tikels is dat men de demografische gegevens als losstaand van de economische en sociale geschiedenis beschouwt en geen verbanden legt met het culturele en kerkelijke leven uit de voorbije eeuwen (3).

Ons oordeel over het historisch-demografisch onderzoek in Brabant mag echter niet al te pessimistisch zijn. De laatste jaren komt er enige vernieuwing in de aanpak van het probleem. Aan de verschillende universiteiten wordt in het kader van licentiaatsverhandelingen en doctorale proefschriften meer aandacht besteed aan de demografie van Brabant. Ook de beroepsstructuur en de evolutie ervan wordt aan grondiger onderzoeken onderworpen, die de vergelijking met het buitenland kunnen doorstaan (4).

De onderzoeker treft niet alle schuld voor de achteruitgang van dit soort onderzoek over Brabant. Heel wat van het rijke Brabantse archief (zie de rijke collectie volkstellingen en een omvangrijk aantal parochieregisters (5)) is moeilijk of nagenoeg niet te raadplegen. Hopelijk komt hierin, via een uitbreiding van het wetenschappelijk, administratief en technisch personeel aan de universiteit en archiefdiensten snel enige verandering (6).

Een uitgebreid initiatief om de bevolkingstellingen van het jaar IV (1796) te inventariseren en op uniforme wijze in een computerbestand op te nemen werd in 1979 ondernomen (7). In dat jaar startte een interuniversitaire werkgroep, met dat doel opgericht

(3) Zie hierover meer uitgebreid H. DE SMEDT, "Ruim een kwart eeuw historische navorsing op het vlak van de demografie van het hertogdom Brabant. Een bibliografisch overzicht 1945-1972", *B.G.*, LV, 1972, 2-4, pp. 264-278. Over het belang van deze combinatie zie o.a. E.A. WRIGLEY, *Bevolkingsvraagstukken in verleden en heden*, Amsterdam, 1969.

(4) Enkele gepubliceerde studies : R. VAN UYTVEN, "Peiling naar de beroepsstructuur op het Brabantse platteland omstreeks 1755", *B.G.*, LV, 1972, 3-4, pp. 172-203. C. BRUNEEL, *La mortalité dans les campagnes : Le duché de Brabant aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Leuven, 1977, 2 dln.

(5) Vindplaatsen per gemeente van de bevolkingstellingen : F. DE CACAMP, "Recensements de la population en Brabant aux XVIIe et XVIIIe siècles", *Brabantia*, VII, 1964, pp. 169-187. J.G. DE BROUWERE, "Volkstellingen in het aloude hertogdom Brabant", *Vlaamse Stam*, VII, 1971, pp. 169-187. H. VAN DER HAEGEN, "Sociaal-economische en demografische structuur van de Vlaamse bevolking in het jaar IV", *E.S.B.*, LVIII, 1980, 4-6, pp. 176-184. Parochieregisters bewaard op het ARA.

(6) Zie over de toestand van het ARA : C. WYFFELS, *Het Rijksarchief een wetenschappelijke inrichting in nood*, Brussel, 1980. (*Miscellanea Archivistica*, XXVII).

(7) Zie o.a. H. VAN DER HAEGEN, Sociaal-economische, Projekt BTK nr. 3532.

binnen het "Belgisch Centrum voor landelijke geschiedenis". Het projekt wordt gecoördineerd door Prof. Dr. H. Van der Haegen.

Uit het geheel van de tellingen van het jaar IV (1796) hebben wij enkele dorpen uit Midden- en Zuid-West-Brabant genomen en afzonderlijk "met de hand" verwerkt teneinde reeds over enige voorafgaande resultaten te kunnen beschikken. De uitkomsten van ons onderzoek naar de situatie in Zuid-West-Brabant werden opgenomen in een nog ongepubliceerde studie over het Pajottenland in de 18de eeuw (8). De gegevens voor Midden-Brabant willen we hier verder in detail uitwerken. Als basis hebben we zes dorpen of gehuchten genomen gelegen ten noordwesten van Brussel in het vrij vruchtbare zandleem gebied : Beigem, Bever, Borgt, Grimbergen, Humbeek en Strombeek. Ze vormen de huidige fusiegemeente Grimbergen. De steekproef is nog vrij beperkt daar ze slechts betrekking heeft op 1020 huishoudens of iets meer dan 4500 inwoners. Door vergelijking met andere regio's en landen vallen wel enkele specifieke kenmerken van het gebied op. Bovendien is het interessant verwerkte gegevens uit de telling van 1796 te publiceren daar we tot nu toe voor Brabant over te weinig vergelijkingsmateriaal kunnen beschikken. Tevens laat het werken met een kleinere steekproef de individuele onderzoeker toe het studieobject meer in de diepte uit te werken en de gegevens uit de volkstelling met andere bronnen te confronteren zodat veel duidelijker gewerkt kan worden binnen een welomlijnd sociaal en economisch kader.

Over het ontstaan, het doel en de kwaliteit van de telling van 1796 kunnen we kort zijn (9). Algemeen is geweten dat de Nationale Conventie op 10 vendémiaire IV (02.10.1795) bij decreet bepaalde dat alle gemeenten verplicht waren een nominatieve lijst van alle inwoners op te stellen. Een afzonderlijke verordening van 27 vendémiaire (19.10.1795) maakte dit decreet toepasselijk op de geannexeerde Belgische gemeenten. Volgende gegevens moesten over alle inwoners van 12 jaar af worden opgenomen : naam, leeftijd, woonplaats, herkomst, duur van hun verblijf in de gemeente evenals hun stand of beroep. Voor de kinderen jonger dan twaalf jaar, moest alleen hun aantal per gezin worden vermeld. Zoals te verwachten is, werd in elk dorp deze lijst niet even vlot en gewillig opgesteld, be-

(8) *Het Pajottenland in de 18de eeuw : historisch-demografisch onderzoek*, Brussel, V.U.B., oktober 1979, 3 dln. (ongepubliceerd proefschrift o.l.v. Prof. Dr. E. Scholliers).

(9) *Pasinomie*, eerste reeks, dl. VII, pp. XXVII en 79-83.

vreesd als men was voor mogelijke gevolgen als verhoging van de belastingsdruk en militaire opeisingen. Bijgevolg zijn enkele leemten en tekortkomingen te noteren. De meest voorkomende zijn :

- voor de kinderen jonger dan twaalf jaar wordt meestal geen onderscheid gemaakt per geslacht;
- de mannelijke bevolking tussen 20 en 25 jaar schijnt systematisch onderschat te zijn;
- de beroepsopgave is uiterst moeilijk te interpreteren. De Franse vertalingen zijn doorgaans zeer gebrekkig;
- in sommige dorpen werd de telling gebruikt als een soort bevolkingsregister (10).

Ondanks deze gebreken in het materiaal, bevat de telling een rijkdom aan gegevens. Ze is bovendien de eerste zo volledige volkstelling voor het hele land. Daarbij komt nog dat ze werd opgesteld in een periode van volle mutatie van een pre-industriële naar een industriële maatschappij. Een grondige verwerking van de telling kan een sleutel zijn, die de vele veranderingen uit die periode mede kan helpen verklaren.

In het kader van dit artikel willen we, naast een ontleding van al de zopas opgesomde en door de overheid gevraagde gegevens afzonderlijk, meer aandacht besteden aan de omvang en de samenstelling van de huishoudens. Aldus hopen we dieper door te dringen binnen de fundamentele structuren van de maatschappij. Fundamenteel, daar in het gezin de meest essentiële functies als de procreatie, de opvoeding van de kinderen, de consumptie en de produktie van de goederen, vervuld worden (11). Maar het huishouden heeft in elke cultuur, in elke gemeenschap, op elke leeftijd een eigen functie. Men

(10) Alleen aan de telling van Grimbergen werden op het einde namen toegevoegd. Het is echter duidelijk dat het hier gaat om personen die men vergeten was op te nemen in de overgeschreven tabellen. De lijst voor Grimbergen werd afgesloten op 20 Thermidor, deze van Strombeek op 14 Thermidor, en de lijst voor Humbeek werd afgesloten op 6 Thermidor van het jaar IV. De einddatum voor de andere tellingen werd niet vermeld. De tellingen worden bewaard op het ARA, Centr. Administr. van België. Arrond. v. Brab. Depart. v.d. Dijle onder volgende voorlopige nummers : Grimbergen en Strombeek P. 332¹C3. Bever, Beigem en de Borgt : P. 332²C10 en Humbeek P. 574¹C21.

(11) Cfr. D. HERLIHY en C. KLAPISCH-ZUBER, *Les Toscans et leurs familles. Une étude du catasto florentia de 1427*, Parijs, 1978, pp. 469-470. J. GOODY, "The evolution of the family", *H.F.P.T.*, pp. 103-124.

moet bijgevolg oppassen en niet werken met een te starre definitie (12). Recente studies hebben er immers op gewezen dat de huishoudens steeds aan verandering onderhevig waren. Veranderingen die zich kunnen voordoen op korte en middenlange termijn en een weerspiegeling zijn van de levenscyclus van de leden van het huishouden. Ook over lange termijn is de samenstelling van een huishouden aan verandering toe. Zo kan bijvoorbeeld een algemene verpaupering van de bevolking het aantal van personeelsleden in het huishouden drastisch doen teruglopen. Andere aanpassingen doen zich voor tussen sociale groepen en hun economische functie binnen de maatschappij. Daarom zal in het geheel van het onderzoek steeds rekening worden gehouden met de voornaamste sociale en economische tegenstellingen alsook met allerlei aanpassingen die zich per leeftijdscategorie kunnen voordoen. Ook moeten we in staat zijn een reeks vragen te beantwoorden zoals : Is het huishouden bestaande uit ouders en kinderen (simple of nuclear family) een recent verschijnsel of een structuur die reeds eeuwen in onze maatschappij overheerste ? Aansluitend hierbij moet naar een antwoord gezocht worden op de vraag of het uitgebreide gezin waarin plaats is voor de ouderen een uitvinding is van de 19de eeuw en bewust werd gepropageerd door de toenmalige overheid en enige sociale hervormers (13). Welke was de verhouding tussen de jongere en de oudere generatie of is de generatiekloof een typisch verschijnsel van onze snel veranderende hedendaagse post-industriële maatschappij ? Hoe werd de aflossing van de generaties geregeld ? Hoe werd het probleem van de derde leeftijd opgelost ? Werden ze afgewimpeld op de armenzorg of werden de oudjes opgenomen in het nieuwe gezin ? Wat was de houding van de pachter tegenover het inwonend personeel ? In hoeverre kwam de theorie gepredikt door de Rooms-katholieke kerk in verband met huwelijk en seksuele beleving overeen met de praktijk ?

(12) Over de ontwikkelingscyclus van het gezin zie o.a. L. BERKNER, "The Stem Family and the Developmental cycle of the Peasant Household : an Eighteenth-century Austrian Example", *American Historical Review*, LXXII, 1972, pp. 398-418. ID., "The use and misuse of census data for the historical analysis of family structure", *The journal of Interdisciplinary History*, V, 1975, pp. 721-738. R. WHEATON, "Family and Kinship in Western Europe : the problem of the joint family household", *ibid.*, pp. 601-628. D. HERLIHY en C. KLAPISCH-ZUBER, *op.cit.*, p. 470.

(13) Cfr. C. VANDENBROEKE, "1750-1850. Scharniereeuw", *De geschiedenis van de kleine man*, Brussel, 1979, p. 121.

2. SOCIAAL EN ECONOMISCH KADER

Om de gegevens over het huishouden te kunnen integreren in het sociaal en economisch kader moeten we hier een korte uitwijding inlassen waarin we zullen pogen aan de hand van de vermelde beroepen der hoofden van huishoudens, de bestaanswijze en de bestaansvormen van de bevolking te onderzoeken. Aard en aantal van de beroepen, de wijze waarop deze tot een geheel zijn geïntegreerd en de geografische spreiding van de bedrijven, zijn belangrijke elementen om een inzicht in de economische structuur van een gebied te verkrijgen (14). In een tweede stadium zullen we aan de hand van enkele grondboeken van het einde van de 18de eeuw deze gegevens trachten te plaatsen binnen een sociaal gegeven, waarbij de grootte van het bedrijf of het grondbezit als maatstaf wordt genomen.

2.1. De beroepsstructuur

Iedereen die reeds gewerkt heeft of in contact is gekomen met dit soort van gegevens, weet dat men een reeks restricties moet maken. Dit geldt nog in meerdere mate voor de telling van het jaar IV. Werd bijvoorbeeld in de volkstelling van 1755 niet alleen de volkstaal gebruikt maar ook voor meerdere hoofden van huishoudens een dubbel of driedubbel beroep opgegeven, dan moeten we het voor 1796 stellen met een moeizaam in het Frans vertaalde aanduiding en elk gezinshoofd wordt slechts met één beroep vermeld. In de hier volgende ontleding wordt geen rekening gehouden met het beroep van meid en knecht aangezien meiden en knechten meestal geen gezinshoofd waren. Deze paragraaf heeft dus alleen betrekking op hoofden van huishoudens. Dit laat een eenvoudige vergelijking met de ontleding van de bedrijfsstructuur toe. Wegens het niet steeds nauwkeurig invullen van de gevraagde gegevens, komt het ook voor dat geen beroepsopgave werd vermeld. In onze steekproef is deze lacune beperkt tot een 60-tal hoofden van huishoudens of slechts 6%. Dit zal bijgevolg de uiteindelijke resultaten weinig beïnvloeden.

Om met statistisch hanteerbare grootten te kunnen werken worden de beroepen gegroepeerd in beroepsklassen, die op hun beurt

(14) H.K. ROESSINGH, "Beroep en bedrijf op de Veluwe in het midden van de achttiende eeuw", *AAG Bijdragen* 13, 1965, pp. 181 e.v.

worden samengebracht tot vier hoofdtakken van beroepen (15). Deze vier zijn de volgende :

- beroepsklasse 1 tot 16 vormen de beroepstak *Nijverheid* (d.i. alle vormen van ambacht en industrie).
- beroepsklasse 17 en 18 vormen de beroepstak van *Landbouw, visserij en jacht*.
- beroepsklasse 19 tot 24 en 29 vormen de beroepstak *Economische diensten* (met o.a. handel, verkeer, bankwezen en losse arbeiders).
- beroepsklasse 25 tot 28 en 30 tot 34 vormen de beroepstak *Maatschappelijke diensten* (dit zijn o.a. vrije beroepen, onderwijs, in dienst van een kerkgemeenschap en de overheid).

Passen we deze indeling toe op de beroepsopgave van Midden-Brabant dan bekomen we volgende onderverdeling (tabel 1).

TABEL 1

DE BEROEPSSTRUCTUUR IN MIDDEN-BRABANT IN 1796

Beroepstak	Hoofden van huishoudens	
	Abs.	in %
Nijverheid	146	15,0
Landbouw	771	79,4
Economische diensten	23	2,4
Maatsch. diensten	31	3,2
Totaal	971	100,-

Vier-vijfde van de beroepsbevolking was tewerkgesteld in de landbouw. Tot deze groep behoren zowel de pachters als de landarbeiders. Dit is voor het einde van de 18de eeuw een zeer hoge ver-

(15) Voor een duidelijk overzicht zie B.H. SLICHER VAN BATH, *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel*, Assen, 1957, 2de uitgave bij Hes Publishers, Utrecht 1977, pp. 156-157 en verder H.K. ROES-SINGH, *art.cit.*, p. 181 e.v. ID., "Village and Hamlet in a sandy region of the Netherlands in the middle of the 18th. century", *Acta Historiae Neerlandica*, IV, Leiden, 1970, pp. 105-129. Voor een overzicht van de in België gebruikte indeling zie F. DAELEMANS, *Het Pajottenland ...*, pp. 64 e.v.

houding. In Zuid-West-Brabant, ook omschreven als het Pajottenland, was op hetzelfde tijdstip slechts twee-derde van de gezins-
hoofden in de primaire sektor werkzaam (16). Om verdere vergelij-
kingen met het Vlaamse land te kunnen doorvoeren hebben we de
moeilijk te klasseren groep van dagloners-handarbeiders buiten de be-
rekeningen gehouden. Aldus behouden we 58,8% van de hoofden van
huishoudens als zuivere landbouwers en 20,6% dagloners. De zuivere
landbouwers zijn dan nog steeds het sterkst vertegenwoordigd in de
beroepsbevolking. In het Pajottenland bedroeg deze groep 48,7%.
In het arrondissement van Sint-Niklaas was dat 40,3. Heel wat lagere
verhoudingen bekwam men voor Zuid-Oost-Vlaanderen met 34,7%,
Veurne-ambacht (29,6%), het arrondissement van Antwerpen (22,2%),
het Noordwesten van Gent (21,1%) en Assenede-Boekhoute met
slechts 20,8% (17). Een-vijfde van de beroepsbevolking die als dag-
loners opgegeven worden is daarentegen een lage verhouding, die
eveneens terug te vinden was in Zuid-Oost-Vlaanderen (we komen
hierop verder terug).

De *nijverheid* volgt als tweede belangrijkste tak. Hierin is maar
15% van de beroepsbevolking werkzaam. Dit lagere cijfer voor Mid-
den-Brabant wordt vooral verklaard door het geringe belang van de
textielsector (slechts 2,4% van de gezinshoofden). De twee andere
hoofdtakken van beroep, waren wat omvang betreft van onderge-
schikt belang. Slechts 2,4% van de hoofden van huishoudens was te-
werkgesteld in de *economische diensten*. Iets meer van de actieve
bevolking was werkzaam in de *maatschappelijke diensten*.

De hier onderzochte dorpen uit Midden-Brabant vertonen nog
een zuiver agrarisch karakter d.w.z. dat meer dan 75% van het aantal
hoofden van huishoudens in de landbouw werkzaam was. Per bestu-
deerd dorp komt er weinig verschil naar voor. In het gehucht Bever
waren wel alle hoofden van huishoudens in de landbouw werkzaam,
waaronder zeven als dagloner. In Strombeek en Borgt was dat
80%. Voor de andere dorpen was dat 77% in Grimbergen, 75% in Bei-
gem en 73% in Humbeek. In alle dorpen (uitz. Bever) is reeds een
zekere beroepsdifferentiatie opgetreden. Ondanks de weinige moge-
lijkheden van een alternatieve werkgelegenheid op het platteland,
was er reeds een gemiddelde van 20 à 25% van het aantal hoofden

(16) F. DAELEMANS, *Het Pajottenland ...*, p. 67.

(17) E. SCHOLLIERS en C. VANDENBROEKE, "Structuren en conjuncturen
in de Zuidelijke Nederlanden 1480-1800", *N.AGN*, V, Haarlem, 1980, p. 264.

van huishoudens buiten de agrarische sektor werkzaam.

Bij de verdere ontleding van de beroepsstructuur van Midden-Brabant zal onze aandacht gaan naar de verschillende beroepsklassen, in hoofdzaak zullen we dieper ingaan op de primaire sektor waarin acht op de tien hoofden van huishoudens werkzaam waren. Daarbij lag het in onze bedoeling de gegevens i.v.m. de beroepsopgave te combineren met fiscale bronnen (18). Hierbij dachten we vooral aan de Franse telling van het jaar III (1795) die doorgaat als de eerste systematische inventaris van de oogst en de veestapel, XXe penningkohiers van het einde van de 18de eeuw en eventueel landboeken uit dezelfde periode. De telling van het jaar III voor de zes onderzochte dorpen komt echter niet voor in de inventaris van de archieven van de centrale administratie van België (19). De andere bronnen zijn slechts voor enkele dorpen bewaard op het Algemeen Rijksarchief (20). Het is met dit eerder gebrekkig en onvolledig materiaal dat we zullen pogen enig inzicht te verwerven in de sociale samenstelling van de bevolking (cfr. punt 2.2.).

Laten we eerst de ontleding van de beroepsstructuur verder afwerken. In tabel 2 geven we een gedetailleerde opsplitsing van de beroepsbevolking per beroepsklasse en dit voor elk der zes dorpen afzonderlijk en voor het geheel van de onderzochte regio.

De agrarische bevolking kan opgesplitst worden in drie groepen : grote en kleine landbouwers en de dagloners-handarbeiders. Het grootste gedeelte (57,9% van deze beroepstak) wordt gevormd door de kleine landbouwers, in de bron steeds aangeduid als "cultivateur". Doorgaans beschikken zij over een bedrijf dat wat de oppervlakte betreft schommelt rond de 2 à 10 ha. Slechts een 15% uit de categorie landbouwers wordt omschreven als "pachter" - "fermier". De gemiddelde oppervlakte van hun bedrijf schommelt rond de 20 à 25 ha. Tot slot is er nog een groep van dagloners. Doorgaans beschikken zij over geen eigen bedrijf. Zo wel, is dit slechts een klein lapje grond. Slechts een gering percentage van de hoofden van huishoudens

(18) Cfr. H. COPPENS, "Fiscale bronnen voor de sociale en economische geschiedenis van het platteland. Een methodologische benadering van de belastingskohieren in het kwartier Antwerpen, 1686-1795", *B.G.*, LV, 1972, 3-4, pp. 141-171.

(19) M.R. THIELEMANS, *Inventaire des archives de l'administration Centrale et supérieure de la Belgique et du conseil du gouvernement*, Brussel, 1964, nr. 549-775.

(20) ARA, *Schepengriffie van Brussel*, nr. 738, 3615, 7122, 7932, 8905-8912, 10808-10810 en 10833.

die als beroep dagloner hebben meegekregen konden in de grondboeken worden teruggevonden. De gemiddelde oppervlakte waarover ze beschikten was kleiner dan 2 ha. Om in hun levensonderhoud te voorzien gingen ze het grootste gedeelte van het jaar werken op de bedrijven van de pachters. Meer dan de helft van de dagloners werd aangeduid als "arm" tegenover slechts 28% voor de kleine landbouwers en 23% voor de nijverheid. De dagloners zijn een vlottende groep die al naargelang de omstandigheden een grote arbeidsmobiliteit aan de dag legde (21). Om het geheel van de primaire sector af te sluiten moeten we er nog negen "hoveniers" aan toevoegen.

In de beroepstak van de nijverheid, die gevormd wordt door een 16 beroepsklassen, waren er slechts elf terug te vinden in Midden-Brabant. Deze elf beroepsklassen groepeerden vierentwintig verschillende beroepen. Het best vertegenwoordigd waren de kleermakers en de wevers, elk vijf per duizend inwoners. Wat het aantal betreft waren nog belangrijk de schoenmakers, de smeden, de timmerlui, de wagenmakers en de molenaars. Omgerekend per duizend inwoners geeft dat een vertegenwoordiging van 3,6 voor de schoenmakers, van drie voor de smeden, 2,5 voor de timmerlui en twee voor de wagenmakers en molenaars. Er was ook één bakker en één brouwer per 638 inwoners. In de sector voeding was 2,4% van de hoofden van huishoudens tewerkgesteld, wat overeenkomt met de algemene tendens in Vlaanderen.

De hoofdtaak van de economische diensten wordt in Midden-Brabant in hoofdzaak gevormd door de herbergiers. In de tellingen waren er 14 op 971 hoofden van huishoudens met dit beroep aangeduid. Dit geeft één herberg per 319 inwoners. Anders omgerekend geeft dat per duizend inwoners drie herbergiers, wat zeer weinig is gezien de normale verhouding in Brabant zowat negen per duizend inwoners bedroeg (22). Er waren slechts zes winkeliers vermeld, dit geeft één winkelier per 745 inwoners.

In de beroepstak van de maatschappelijke diensten was o.a. opvallend de aanwezigheid van een universitair geschoolde geneesheer, twee chirurgijnen en een notaris. Slechts één onderwijzer staat uitdrukkelijk vermeld. Een koster komt in geen enkele telling voor.

(21) E. SCHOLLIERS en C. VANDENBROEKE, "Structuren ...".

(22) R. VAN UYTVEN, "Peiling, ...", p. 182. F. DAELEMANS, *Het Pajottenland...*, p. 85. Op de Veluwe bedroeg die verhouding 8 per 1000 inwoners. H.K. ROESSINGH, "Village and Hamlet ...", p. 118.

TABEL 2 :

BEROEPSSTRUCTUUR IN MIDDEL-BRABANT IN 1796, VERDELING NAAR BEROEPSKLASSEN

	Absolute aantallen							In %						
	Grimb.	Humb.	Stromb.	Belg.	Borgt	Bever.	Tot.	Grimb.	Humb.	Stromb.	Belg.	Borgt	Bever.	Tot.
NIJVERHEID														
1. Aardewerk - glasfabricage glasmaker	1	—	—	—	—	—	1	0,22	—	—	—	—	—	0,10
3. Bouwbedrijven - timmerlui	7	3	—	1	—	—	11	1,54	0,99	—	1,20	—	—	1,07
- metselaars	1	3	—	—	—	—	4	0,22	0,99	—	—	—	—	0,39
- dekkers	2	1	—	1	—	—	4	0,44	0,33	—	1,20	—	—	0,39
- huisschilders	2	—	—	—	—	—	2	0,44	—	—	—	—	—	0,19
- plafoneerders	1	—	—	—	—	—	1	0,22	—	—	—	—	—	0,10
4. Chemische nijverheid apotheken	1	—	—	—	—	—	1	0,22	—	—	—	—	—	0,10
5. Hout-kurk-strobewerking														
kuipers	2	2	—	—	—	—	4	0,44	0,66	—	—	—	—	0,39
klompenmakers	—	—	—	—	2	—	2	—	—	—	—	3,08	—	0,19
mandenmakers	1	—	—	—	—	—	1	0,22	—	—	—	—	—	0,10
6. Kleding en reiniging - kleermakers	10	6	3	3	1	—	23	2,20	1,98	2,94	3,61	1,54	—	2,23
- naaisters	2	—	—	1	—	—	3	0,44	—	—	1,20	—	—	0,29
8. Leerbewerking - schoenmakers	8	6	1	1	—	—	16	1,76	1,98	0,98	1,20	—	—	1,55
- leerlooiers	1	—	—	—	—	—	1	0,22	—	—	—	—	—	0,10
- zadelmakers	—	—	1	—	—	—	1	—	—	0,98	—	—	—	0,10
10. Metaalbewerking - smeden	5	5	1	1	1	—	13	1,10	1,65	0,98	1,20	1,54	—	1,26
12. Wagenmaker	5	2	2	—	—	—	9	1,10	0,66	1,96	—	—	—	0,87
13. Vervaardiging instrumenten slotenmakers	1	—	—	—	—	—	1	0,22	—	—	—	—	—	0,10

14. Textielnijverheid	- wevers	3	11	1	5	2	—	22	0.66	3.63	0.98	6.02	3.08	—	2.13	
	- touwslagers	1	—	—	—	—	—	1	0.22	—	—	—	—	—	0.10	
16. Voeding	- molenaars	4	1	2	1	1	—	9	0.88	0.33	1.96	1.20	1.54	—	0.87	
	- bakkers	5	1	1	—	—	—	7	1.10	0.33	0.98	—	—	—	0.68	
	- slagers	1	—	—	—	1	—	2	0.22	—	—	—	1.54	—	0.19	
	- brouwers	5	2	—	—	—	—	7	1.10	0.66	—	—	—	—	0.68	
LANDBOUW-VISSERIJ																
17. Landbouw	- pachters	57	32	8	10	3	6	116	12.53	10.56	7.84	12.05	4.62	26.09	11.25	
	- landbouwers	201	187	—	42	7	9	446	44.18	61.72	—	50.60	10.77	39.13	43.26	
	- dagloners	70	—	73	10	40	7	200	15.38	—	71.57	12.05	61.54	30.43	19.40	
	- hoveniers	4	1	1	—	2	1	9	0.88	0.33	0.98	—	3.08	4.35	0.87	
ECONOMISCHE DIENSTEN																
Handel	- winkeliers	4	2	—	—	—	—	6	0.88	0.66	—	—	—	—	0.58	
Tapperij	- herbergiers	8	1	3	—	2	—	14	1.76	0.33	2.94	—	3.08	—	1.36	
Losse arbeiders		—	—	—	2	1	—	3	—	—	—	2.41	1.54	—	0.29	
MAATSCHAPPELIJKE DIENSTEN																
Vrije beroepen	- arts	1	—	—	—	—	—	1	0.22	—	—	—	—	—	0.10	
	- chirurgijn	2	—	—	—	—	—	2	0.44	—	—	—	—	—	0.19	
	- notarls	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	1.20	—	—	0.10	
Onderwijs		1	—	—	—	—	—	1	0.22	—	—	—	—	—	0.10	
Huishoudelijke dienst		2	—	—	—	—	—	1	0.44	—	—	—	—	—	0.19	
In dienst van de overheid		13	2	3	3	—	—	21	2.86	0.66	2.94	3.61	—	—	2.04	
In dienst van een kerkgemeenschap		—	1	1	1	—	—	3	—	0.33	0.98	1.20	—	—	0.29	
Beroep niet vermeld		23	34	1	—	2	—	60	5.05	11.22	0.98	—	3.08	—	5.82	
		455	303	102	83	65	23	1031	100,-	100,-	100,-	100,-	100,-	100,-	100,-	

Huishoudens te Grimbergen

Gezien het tijds-klimaat waarin de telling plaatsgreep is dit niet zo verwonderlijk. Naast de aanwezigheid van 35 kanunniken en twee novicen in de abdij te Grimbergen werd nog een priester vermeld te Humbeek, Strombeek en Beigem. Een vroedvrouw komt in de lijst niet voor. Dit ontbreken van vroedvrouwen kan verklaard worden door het niet of slechts heel sporadisch vermelden van een beroeps-activiteit voor de vrouwen. Van de 85 vrouwen die als weduwe of alleenstaande als hoofd van een huishouden vermeld staan, wordt slechts voor 42 een beroep opgegeven : achtendertig onder hen waren werkzaam in de landbouw. De vier overigen in de beroeps-tak van de nijverheid : drie als klermaakster-naaister en één als molenaarin.

Tot slot van deze bespreking van de beroepsstructuur willen we nog even ingaan op het verzorgingspatroon binnen de dorpen. Bij het berekenen van de aanwezigheid van verschillende beroepen per dorp wordt geen rekening gehouden met het gehucht Bever.

Van de basisberoepen was vooral de winkelier sterk ondervertegenwoordigd. Ook in een breder opgevatte steekproef van twintig dorpen ten N.W. van Brussel was slechts in de helft van de dorpen een winkelier terug te vinden. De andere beroepen uit deze groep waren in nagenoeg elk dorp aanwezig. Van de agrarische beroepen was de molenaar en de smid overal present. Voor de rademaker daarentegen kon men in 60% van de dorpen terecht. Ook deze verhouding kan als normaal worden bestempeld, gezien ook in de streek van Oudenaarde in 57% van de dorpen een rademaker een standplaats had. Van de dorpsambachten was de brouwer ondervertegenwoordigd. Een brouwerij had men in minder dan de helft van de dorpen. Deze geringe aanwezigheid van de brouwer wordt bevestigd door de bredere steekproef over twintig dorpen ten N.W. van Brussel en enkele dorpen uit de streek van Oudenaarde. Heel wat beter vertegenwoordigd was dit beroep in het Pajottenland. Van een vierde groep die omschreven wordt als de centraal verzorgende beroepen is de situatie in Midden-Brabant heel wat minder rooskleurig. Voor de laatste categorie, de stedelijke beroepen, zijn de gegevens te schaars om een vergelijking te kunnen maken. Een duidelijk overzicht en vergelijking met enkele andere regio's wordt in tabel 3 weergegeven.

TABEL 3

PROCENTUEEL AANDEEL VAN DE DORPEN MET VERZORGENDE
EN DIENSTVERLENENDE BEROEPEN IN MIDDEN-BRABANT IN
1796 (a), IN VERGELIJKING MET 20 DORPEN TEN N.W. VAN BRUSSEL,
(1796) (b), DE STREEK VAN OUDENAARDE (c) EN GENT (d)
EN DE NOORDERKEMPEN (1796) (e)

	(a)	(b)	(c)	(d)	(e)
I. Basisberoepen					
Tapper-herbergier	80	50	71	100	43
Kleermaker	100	85	100	100	86
Timmerman	60	70	100	100	71
Winkelier	40	50	100	75	—
Schoenmaker	80	75	14	100	—
II. Agrarische beroepen					
Molenaar	100	80	86	100	57
(Hoef)smid	100	85	14	75	86
Rademaker	60	—	57	100	57
III. Dorpsambachten					
Wever	100	85	100	100	57
Dekker (schalies)	60	30	57	75	43
Bakker	60	35	43	75	43
Brouwer	40	50	43	30	—
IV. Centraal verzorgende Ambachten					
Metselaar	40	45	86	100	14
Chirurgijn	20	—	43	75	43
Klompenmaker	20	75	43	75	57
Kuiper	40	65	43	75	43
V. Stedelijke beroepen					
Vroedvrouw	—	—	—	25	—
Barbier	—	—	29	75	14
Slager	40	—	29	75	43

Om de verdeling van de beroepsstructuur over de actieve bevolking te bepalen, dienen we nog een opsplitsing door te voeren van de gegevens per leeftijdsklasse. De beperkte omvang van het materiaal laat echter alleen toe enkele algemene vooropstellingen te maken. De beroepstak van de landbouw werd onderverdeeld in pachters of grote

boeren, kleine en middelgrote boeren en dagloners. De resultaten worden weergegeven in tabel 4.

TABEL 4

**DE VERDELING VAN DE HOOFDEN VAN HUISHOUDENS
NAAR BOEREN EN LEEFTIJDGROEP IN %.
MIDDEN-BRABANT 1796**

Beroepstak	Leeftijdsgroep					Tot.
	- 30 j.	30-39	40-49	50-59	60 +	
Landbouw	8.0	23.3	27.8	18.5	22.4	100
pachter	7.1	13.4	25.9	22.3	31.3	100
landbouwer	6.9	24.5	29.8	17.3	21.5	100
dagloner	10.7	26.2	24.8	18.9	19.4	100
Nijverheid	11.0	25.5	29.9	14.6	19.0	100
Ec. en Maatsch. diensten	6.7	31.1	14.4	17.8	20.0	100
Totaal	8.4	24.0	28.0	17.9	21.8	100

Twee-vijfde van de beroepsbevolking was vijftig jaar of ouder. De hoofden van huishoudens die de leeftijd van dertig jaar nog niet bereikt hadden en reeds als bedrijfsleider stonden aangegeven vormden slechts een 8% van de "actieve bevolking". Alleen als dagloner en met een beroep in de nijverheid kon men er aan denken vroeger het ouderlijk huis te verlaten en een eigen gezin te stichten. Nochtans vormen ook hier de huishoudens met een hoofd van minder dan dertig een uiterst kleine groep. Aldus krijgen we een aanduiding dat, ook al begonnen de niet-agrarische beroepen een voornamere plaats in te nemen, de leeftijd bij de (eerste) huwelijken vrij hoog was. De situatie in Midden-Brabant was wel iets gunstiger dan in Zuid-West-Brabant waar slechts een goede 6% van de hoofden van huishoudens met een beroep, jonger dan dertig jaar was. De groep van zestig jaar en meer bedroeg er zelfs 28%. De opsplitsing naar beroepsgroepen gebeurde in Midden-Brabant en in de streek van Oudenaarde enigszins anders dan wij in tabel 4 voorstellen. In die voorbeelden werden slechts drie sub-groepen weerhouden : Landbouwers, textielarbeiders en dagloners. Wanneer we textielarbeiders gelijk stellen aan onze

groep van de nijverheid, kan een zinvolle vergelijking doorgevoerd worden. Bij de drie sub-groepen komt Midden-Brabant nog met de gunstigste leeftijdsopbouw van de beroepsbevolking naar voor. In de landbouw was 7% jonger dan 30 jaar. In Zuid-West-Brabant was dat 5% en in de streek van Oudenaarde slechts 2,7%. Ook in de leeftijdsgroep 30-39 jaar komt Midden-Brabant nog als het meest geprivilegieerde gebied naar voor. Eveneens bij de dagloners en de textielarbeiders/nijverheid komt de jongere leeftijdsstructuur voor het Middenbrabantse gebied tot uiting (cfr. tabel 5).

TABEL 5

DE VERDELING VAN DE HOOFDEN VAN HUISHOUDENS NAAR
BEROEPSGROEP EN LEEFTIJD IN %. MIDDEN-BRABANT (1796)
IN VERGELIJKING MET ZUID-WEST-BRABANT (1796)
EN DE STREEK VAN OUDENAARDE (1796)

	Leeftijdsgroep					100
	- 30 j.	30-39	40-49	50-59	60+	
Landbouwers						
Midden-Brabant	7.0	22.2	29.0	18.3	23.5	100
Z.-W.-Brabant	5.0	18.2	26.6	17.3	32.8	100
Oudenaarde	2.7	15.7	22.8	27.3	31.5	100
Dagloners						
Midden-Brabant	10.7	26.2	24.8	18.9	19.4	100
Z.-W.-Brabant	7.1	26.6	28.6	19.4	22.2	100
Oudenaarde	10.1	24.2	26.8	16.7	22.2	100
Textielarb./nijverheid						
Midden-Brabant	11.0	25.5	29.9	14.6	19.0	100
Z.-W.-Brabant	11.5	27.3	26.1	13.9	21.2	100
Oudenaarde	5.5	23.4	25.9	19.7	25.5	100

Bron :

Midden-Brabant : tabel 4.

Zuid-West-Brabant : F. DAELEMANS, *Het Pajottenland in de 18de eeuw*, niet gepubliceerde gegevens.

Streek van Oudenaarde : C. VANDENBROEKE, *Bevolkingsstructuur*, p. 258.

Sociaal-economisch gezien zijn onze dorpen een goede weerspiegeling van de situatie in Midden-Brabant op het einde van de 18de eeuw. Het aantal beroepen is voldoende heterogeen. De ontleding van de beroepsstructuur past volledig in het te verwachten beeld. De proto-industrie is er nog weinig ontwikkeld ten voordele van een nog nagenoeg volledige tewerkstelling in de landbouw, die zelf een zeer gedifferentieerd beeld vertoont.

2.2. De sociale structuur

De ontleding van de beroepsstructuur geeft maar één facet weer van de verscheidenheid waaruit de bevolking van een dorp of een regio is samengesteld. Voor een totaal inzicht van de sociale samenstelling van de inwoners hebben we meer gegevens nodig. Belangrijk is het bezit (de grootte van de bedrijven, grootte van de veestapel) in de doorsnede in te bouwen. Meest aangewezen om dit te bereiken is gebruik te maken van kadastrale en fiscale bronnen. Het probleem dat zich in het bijzonder bij dit artikel stelt is zulke bronnen te vinden voor de periode rond 1796 zodat de gegevens uit de telling en de penningkohieren kunnen gecombineerd worden. Dit luik van het onderzoek is niet tot zijn recht kunnen komen daar de tijdsruimte tussen de bewaardgebleven fiscale bronnen en de tellingen te groot was. Voor Humbeek werd een XXe penningkohier bewaard voor 1787/8. Het best bij het onderzoek passend penningkohier voor Grimbergen dateert uit 1763 (23). Voor de andere dorpen werden geen gepaste fiscale bronnen weergevonden. Voor Beigem moesten we ons behelpen met een lijst van de voorraad stro en aardappelen per gezin. Een lijst die dateert van 8.1.1785 (24).

Het aldus verkregen beeld geeft de toestand van het einde van de 18de eeuw niet juist weer. De lijst en de kohieren werden nog opgesteld in een periode die zich kenmerkt door een gunstige ontwikkeling op het platteland. De graanbouw werd geactiveerd. Het invoeren van de aardappelteelt wist tijdelijk bij een groeiende bevolking de bevoorradingsmoeilijkheden te doorbreken. In de laatste decennia van de 18de eeuw kwam echter een einde aan deze gunstige evolutie en kon de snel stijgende bevolking niet meer bevoorrad worden. Dit

(23) ARA, *Schepengriffie van Brussel*, Humbeek nr. 8906 — Grimbergen nr. 9512.

(24) ARA, *Schepengriffie van Brussel*, 738.

leidde tot een algemene verpaupering die gepaard ging met een doorgedreven bedrijfsversnippering en een snelle groei van een bezitloos proletariaat (25). Bovendien werden de levensvoorwaarden van de bevolking in de periode 1791-1794 nog verzwaard door de heersende oorlog en de daarmee gepaard gaande verwoestingen van de oogst en de te betalen oorlogslasten. Door de voedselschaarste werd de speculatie op voedingsprodukten een winstgevende zaak. De prijzen stegen zo buitensporig dat de meeste produkten buiten de koopkracht van het gewone volk kwamen te liggen (26). Terzelfdertijd stegen ook de huishuren en de pachtprijzen sneller. Daarentegen bleven de lonen sinds de tweede helft van de 17de eeuw tot het einde van het Ancien Regime nagenoeg ongewijzigd. Dit resulteerde in een fenomenale aantasting van de koopkracht (27).

Een verdeling van de bevolking van Grimbergen en Humbeek naar gelang de grootte van de bedrijven wordt in tabel 6a weergegeven. In het tweede deel van tabel 6 wordt een summiere opsplitsing van de bevolking van Beigem weergegeven. Hierbij wordt rekening gehouden met de voorraad tarwe-, rogge- en haverstro die op elk bedrijf werd teruggevonden. Bij het lezen van tabel 6 dient er rekening mee gehouden dat alleen deze bedrijfshoofden zijn opgenomen die belastingplichtig waren en/of beschikten over een voorraad stro of aardappelen. Om de gegevens uit tabel 6a bruikbaar te maken, moest ook overgegaan worden tot een indeling van de bedrijven in een beperkt aantal grootte-klassen. Over zulk een indeling bestaat in de lite-

(25) E. SCHOLLIERS en C. VANDENBROEKE, "Structuren ...", p. 263 e.v.

(26) Voor de prijsevolutie zie C. VERLINDEN, J. CRAEYBECKX & E. SCHOLLIERS, *Documenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant*, Brugge, 1959-1973. *Marché des céréales à Ruremonde, Luxembourg, Namur et Diest aux XVIIe et XVIIIe siècles*. J. RUWET, F. HELIN, F. LADRIER & L. VAN BUYTEN (ed.). Leuven, 1966. E. SCHOLLIERS en C. VANDENBROEKE, "Structuren...", passim.

(27) E. SCHOLLIERS en C. VANDENBROEKE, "Strukturen ...", passim. E. SCHOLLIERS, *De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen*, Antwerpen, 1960, pp. 143-148 en appendix XXI. Jan DE VRIES, "An Inquiry into the Behaviour of Wages in the Dutch Republic and the Southern Netherlands, 1500-1800", *Acta Historiae Neerlandicae*, X, 1978, pp. 79-97. C. BRUNNEEL, *La Mortalité...*, pp. 294-300. ID., "Malades et Défunts au grand Hôpital de Louvain (1767-1796)", *Annalen van de Belgische Vereniging voor hospitaal-geschiedenis*, XVI, 1978, p. 13. C. LIS en H. SOLY, *Poverty and Capitalism in Pre-Industrial Europe*, Sussex, Hassocks, 1979, pp. 131 e.v.

ratuur geen uniformiteit (28). De leefbaarheid van een bedrijf is immers sterk afhankelijk van de vruchtbaarheid van de bodem en de landbouwtraditie. Ook de aanwezigheid binnen een dorp van een groot-grondbezitter (vb. de abdij van Grimbergen) bepaalde in vele gevallen de structuren van een groot deel van de pachtbedrijven, wat meteen een invloed heeft op de gemiddelde grootte der bedrijven. Zo bedroeg te Grimbergen de gemiddelde omvang van een bedrijf 4,72 ha. daar waar dat te Humbeek slechts 2,23 ha. bedroeg. Een betere meter is hier de mediaanwaarde. In beide dorpen was deze nagenoeg gelijk (1,07 ha. te Humbeek en 1,05 ha. te Grimbergen). Er werd alleen rekening gehouden met gronden die werden bewerkt door de autochtone bevolking. Voor Grimbergen werden de 83 ha. bos in bezit van de abdij evenmin als de bezittingen van de Pittantie (99 ha.) opgenomen. De inwoners van Grimbergen bewerken nog 1624,6 ha. of 79,8% van het grondgebied. Te Humbeek was dat in 1787/8 556,7 ha. of 83,6%.

Laten we echter terugkeren naar de indeling van de bedrijven in de verschillende grootte-klassen. Opgegeven oppervlakten van minder dan 50 aren worden niet beschouwd als een zelfstandig leefbaar bedrijf. Meestal gaat het hier om een tuin (29). De bedrijven van 50 aren en meer worden dan als volgt ingedeeld (30) :

- dwergbedrijf : van 50 aren tot 2 ha.
- klein bedrijf : van 2 ha. tot 5 ha.
- middelgroot bedrijf : van 5 ha. tot 15 ha.
- groot bedrijf : 15 ha en meer

Vertrekkend vanuit deze indeling krijgen we dan volgend beeld (tabel 6 a en b).

(28) Overzicht zie P. VANDEWALLE, *Geschiedenis van de landbouw in de Kasselrij Veurne-Ambacht 1550-1645*, Onuitgegeven proefschrift o.l.v. A.E. VERHULST, Gent, 1979. P. DE CLERCQ, *Enkele aspecten van het sociaal en economisch leven van een plattelandsdorp : Opwijk (1675-1790). De staat van goed, een rijke bron voor de sociale en economische geschiedenis*, Brussel, 1980, onuitgegeven licentiaatsverhandeling o.l.v. E. SCHOLLIERS, p. 72 e.v.

(29) P. VANDEWALLE, *Kasselrij Veurne-Ambacht ...*, p. 70. P. DE CLERCQ, *Opwijk ...*, p. 73.

(30) Zelfde indeling vindt men terug bij P. DE CLERCQ, *Opwijk ...*, p. 73.

TABEL 6a

DE INDELING VAN DE BEDRIJVEN TE GRIMBERGEN (1763)
EN TE HUMBEEK (1787/8) AL NAAR GELANG HUN GROOTTE

Oppervlakte	Grimbergen (1763)			Humbeek (1787/8)		
	Aantal	%	*	Aantal	%	*
niets vermeld	30	8,7	(-)	6	2,4	(-)
- 50 aren	77	22,4	(-)	81	32,4	(-)
Dwergbedrijf	128	37,2	(54,0)	30	12,0	(18,4)
Klein bedrijf	46	13,4	(19,4)	93	37,2	(57,1)
Middelgroot bedrijf	28	8,1	(11,8)	24	9,6	(14,7)
Groot bedrijf	35	10,2	(14,8)	16	6,4	(9,8)
Totaal	344	100,-	100,0	250	100,-	100,-

(*) Tussen haakjes het percentage zonder de "bedrijven" kleiner dan 50 aren.

TABEL 6b

DE INDELING VAN DE HOOFDEN VAN HUISHOUDENS TE
BEIGEM (1785) AL NAAR GELANG DE VOORRAAD TARWE-,
ROGGE- en HAVERSTRO

Aantal bussels	Aantal hoofden	%
- 2000	31	46,3
2000 - 9999	26	38,8
10000 en meer	10	14,9
Totaal	67	100,-

Uit tabel 6a komt duidelijk het onderscheid in structuur tussen de dorpen Grimbergen en Humbeek tot uiting. Een verschil dat ook bij de beroepsvermelding reeds merkbaar was o.a. door het nagenoeg volledig ontbreken van dagloners in de beroepsopgaven van Humbeek. Meer dan de helft van de bedrijven te Grimbergen waren dwergbedrijven, kleiner dan 2 ha. De kleine bedrijven (2 tot 5 ha.) daarentegen vormden slechts één vijfde van het geheel. Te Humbeek lagen deze verhoudingen juist omgekeerd : driemaal meer kleine bedrijven

dan dwergbedrijven. Voor de middelgrote bedrijven lag de verhouding nagenoeg gelijk. De grote bedrijven daarentegen waren beter vertegenwoordigd in Grimbergen. Dit verklaart ook het grotere belang van het aandeel van de dagloners in dat dorp en het groter aantal personeelsleden in het totaal van de bevolking (9,4% t.o.v. 7,2% zie infra). Uit de gegevens i.v.m. Beigem vallen minder nauwkeurige gegevens te halen. Op de helft van de bedrijven waren begin januari geen tweeduizend bussels stro meer aanwezig. Het aandeel der grote bedrijven (gelijkgesteld aan tienduizend bussels stro of meer) komt nagenoeg overeen met Grimbergen.

Een vergelijking tussen de bezits- en de beroepsstructuur laat enkele overeenkomsten uitschijnen voornamelijk wat het aandeel van de pachters en dat der grote bedrijven betreft. Het aandeel van de pachters in de beroepsbevolking bedroeg te Grimbergen in 1796 : 12,5%, te Beigem 12% en te Humbeek 10,6%. Zetten we daarnaast het percentage grote bedrijven bekomen we respectievelijk 14,8%, 14,9% en 9,8%. Voor de andere groepen zijn de cijfers minder eensluidend.

De sociale pyramide van Humbeek vertoont een zeer regelmatig verloop : een brede basis gaat langzaam over naar een smalle top. Te Grimbergen bestond er een groter sociaal onderscheid. De basis is zeer breed (70% van de belastingbetalende gezinshoofden) en krijgt een smalle bovenbouw. De top loopt dan weer breder uit.

Ook langs deze weg krijgen we een beeld van een sociaal heterogene samenleving waarin een grote spanning bestond tussen de basis en de top. We krijgen aldus een bevestiging van onze bevindingen die we aan de hand van de beroepsstructuur konden vaststellen.

3. LEEFTIJDSTRUCTUUR, BURGERLIJKE STAAT EN GESLACHTS-VERHOUDING

3.1. De leeftijdsstructuur

Bij het opstellen van de leeftijdsstructuur biedt alleen de groep van kinderen beneden de 12 jaar enige moeilijkheid. Noch hun juiste leeftijd, noch een onderscheid per geslacht werd gemaakt. In dergelijk geval wordt deze groep als één blok beschouwd en op gelijke wijze over jongens en meisjes verdeeld. Voor de personen boven de twaalf jaar stelt zich op het eerste zicht geen enkel probleem. Van

iedereen werd de leeftijd meegedeeld. Toch moet rekening gehouden worden met een zekere onpreciesheid van de meeste omschrijvingen, meer bepaald bedoelen we de veelvuldig voorkomende afrondingen, die vooral bij de mannelijke bevolking te noteren vallen. Te Grimbergen bv. heeft 19,5% van de gehuwde mannen een leeftijdsaanwijzing die op een nul eindigt. Daarnaast moet nog rekening worden gehouden met een zekere onderregistratie in de groep van de jonge volwassenen. Vrees voor militaire opeisingen evenals een tijdelijke migratie kunnen hiervoor als oorzaak worden aangegeven.

De leeftijdsopbouw van de Middenbrabantse bevolking (cfr. fig. 1 en bijlage 1) vertoont alle kenmerken van een einde ancien-regime maatschappij. Dit komt tot uiting door de brede uitbouw van de basis en een eerder smalle top. De groep van de jongeren (minder dan 15 jaar) vertegenwoordigde 34 à 36% van de totale populatie. Slechts 5% van de bevolking was ouder dan 65 jaar. Zulk een opbouw laat een natuurlijk gedragspatroon veronderstellen waarin nagenoeg elke vorm van anticonceptie ontbreekt.

Uit fig. 1 valt ook de rustige periode van de tweede helft van de 18de eeuw af te leiden, een periode die gespaard bleef van alomvattende fasen van surmortaliteit. Hierdoor komen in de opbouw van de pyramide geen nadrukkelijke inkervingen voor ("classes creuses"). Uitzondering dient gemaakt te worden voor de generatie geboren tussen 1735 en 1750, die te lijden gehad heeft van de hongersnood 1740-41 en de Oostenrijkse Successieoorlog en de daarmee gepaard gaande pokkenepidemieën (31).

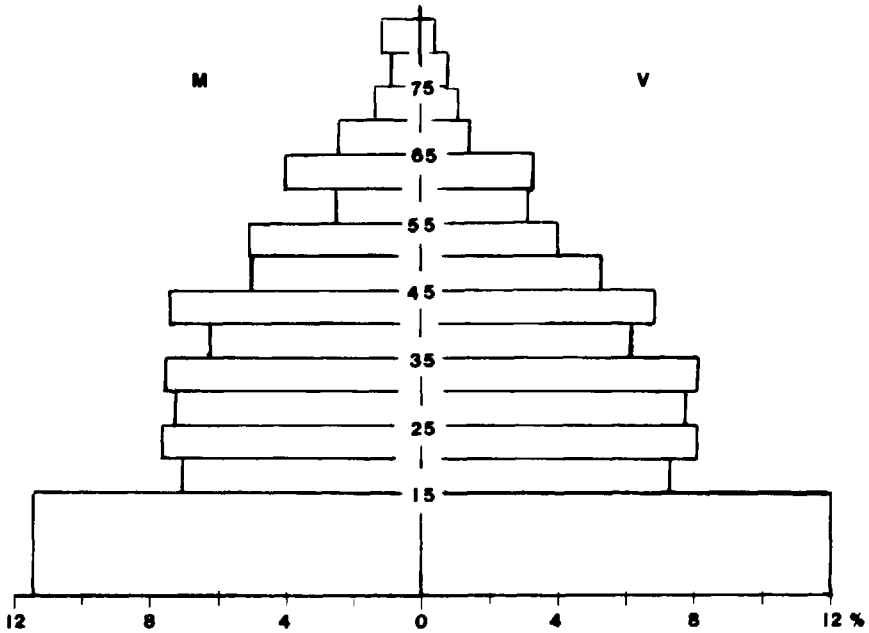
De normale structuur van onze bevolkingspyramide komt nog duidelijker tot uiting zodra we een vergelijking doorvoeren met enkele andere plattelandsgemeenschappen. Hierbij kunnen we ons beperken tot het confronteren van enkele indices die we in tabel 7 hebben samengebracht.

Voor heel Brabant valt een duidelijk oudere leeftijdsopbouw dan in Vlaanderen te onderkennen. Deze oudere leeftijdsstructuur komt het best tot uiting in de cijfers voor Zuid-West-Brabant. Het aandeel van de mannelijke 65+ 'ers is steeds belangrijker dan dit der vrouwen. De situatie in Midden-Brabant sluit beter aan bij de toestand in Zuid-Oost-Vlaanderen en het kanton Lede. Het groter aandeel van de hogere leeftijden binnen de Brabantse bevolking wordt nog bevestigd door de lagere waarden voor de vervangingsindex. Hier-

(31) C. BRUNEEL, *La Mortalité...*, pp. 276-285.

FIGUUR 1 :

LEEFTIJDSTRUCTUUR, MIDDEN-BRABANT 1796

mee wordt het aantal minder dan vijftienjarigen t.o.v. de 65-plussers bedoeld. Deze verhouding binnen de leeftijdsopbouw duidt aan dat de migratie binnen het Brabantse gebied en vooral dan in Zuid-West-Brabant zeer groot moet geweest zijn. Een bevestiging van deze veronderstelling krijgen we via de Pressatindex waarin het aandeel van de 15-39-jarigen t.o.v. de 40-64-jarigen berekend wordt. De verhouding tussen deze twee leeftijdsgroepen ligt zeer laag in de gebieden met een groot aandeel van de groep van 65 jaar en meer in de bevolking.

Onrechtstreeks wordt ook bevestigd dat de tewerkstellingsmogelijkheden in deze gebieden zeer gering waren en dat de opname in de bestaande landbouwbedrijven van meer werkkrachten onmogelijk werd. De enige mogelijkheid die overbleef was een definitieve of tijdelijke migratie. De noodzaak tot migreren was iets groter bij de mannelijke dan bij de vrouwelijke bevolking.

TABEL 7 :

VERGELIJKING VAN DE LEEFTIJDSTRUCTUUR OP HET PLATTELAND
IN BRABANT EN VLAANDEREN : 1796

	Midden- Brabant	Z.-W.-Bra- brabant	Z.-O.- Vlaand.	Veurne- Ambacht	N.-W.- Gent	Kanton Lede
% 65 jaar en meer	4.99	7.62	4.75	3.99	4.48	5.35
mannen	5.81	8.66	5.14	4.08	4.64	5.86
vrouwen	4.31	6.67	4.34	3.90	4.33	4.79
% Jongeren (- 15 jaar)	35.24	40.60	35.07	33.70	36.11	33.47
Vervangingsindex	7.06	6.90	7.37	8.42	8.04	6.25
Seniilitetsindex	0.14	0.15	0.13	0.11	0.12	0.16
Pressatindex	1.57	1.27	1.66	1.86	1.76	1.55
mannen	1.50	1.07	1.50	1.74	1.66	1.41
vrouwen	1.65	1.52	1.85	1.99	1.87	1.73
Totaal gegevens	n = 4467	n = 6528	n = 7173	n = 27182	n = 15504	n = 22143

Bron :

Midden-Brabant : bijlage 1.

Z.W.-Brabant : F. DAELEMANS, *Het Pajottenland...*, p. 175.

Vlaamse gebieden : C. VANDENBROEKE, "Bevolkingsstructuur...", p. 250.

Het probleem van de migratie is via het ons beschikbaar bronnenmateriaal moeilijk te benaderen. Van de immigratie krijgen we een beeld door gebruik te maken van de opgave per persoon van de duur van het verblijf binnen het dorp. De plaats van herkomst werd niet vermeld. De emigratie is slechts onrechtstreeks te benaderen via het berekenen van de geslachtsverhoudingen per leeftijdsgroep.

Van de mannen ouder dan twaalf jaar waren er 427 of 28,9% geïmmigreerd. Van de vrouwen was dat 330 of 22,5%. De gemiddelde leeftijd lag voor de mannelijke immigranten op 26,6 jaar (mediaan : 25,23 jaar). Van de vrouwen was dat 24,5 jaar (mediaan : 23,76

jaar). Per leeftijdsgroep zien we dat de helft van de mannen zich in een van de dorpen kwam vestigen tussen hun 20ste en 29ste levensjaar. Eenmaal gevestigd, gaan de mannen nog zelden verhuizen. Slechts één op twaalf nieuwkomers was ouder dan veertig jaar. Bij de vrouwen lag dat iets anders. Meer dan veertig procent van hen immigrerden tussen hun 25 en 34 jaar. Dit valt samen met de leeftijdsgroep waarin de meeste vrouwen hun eerste huwelijk aangingen. Bij hun verschijnen in het dorp was één op de acht vrouwen ouder dan veertig. Per beroepsklasse kon weinig verschil opgemerkt worden. Interessant is nog de personeelsleden afzonderlijk te bestuderen. Honderdachtenveertig van hen waren allochtonen, d.i. 40%. Hun gemiddelde leeftijd bij de immigratie bedroeg 21,6 jaar. Bij de knechten lag dat op 22,6 (mediaan : 20) en de meiden waren gemiddeld 19 jaar oud (mediaan : 17,2). De helft van de knechten en twee-derde van de meiden waren geen twintig jaar bij hun in dienst treden.

3.2. De geslachtsverhouding

Bij het berekenen van de geslachtsverhouding steunen we ons op de gegevens uit bijlage 1. Omdat in de leeftijdsopgave enkele onnauwkeurigheden voorkomen, worden de opgaven gegroepeerd per tien jaarlijkse leeftijdsklassen.

Op het einde van de 18de eeuw was er op het platteland een duidelijk overwicht van het mannelijk geslacht waar te nemen. Dit kan verklaard worden door een groeiende emigratie van de vrouwen naar de steden. Een nivellering van de geslachtsverhouding doet zich voor in de leeftijdsgroep van 55-64 jaar. Deze evolutie kan verklaard worden door een sterke afname van oudere mannelijke personeelsleden (slechts 4% was ouder dan 55 jaar) en een zekere surmortaliteit bij de mannen (32). Bij de bevolking van 65 jaar en ouder merkt men daarentegen opnieuw een sterk overwicht van de mannelijke aanwezigheid. Op het platteland was er weinig of geen plaats voor oudere ongehuwde vrouwen en weduwen. Uit het berekenen van de geslachtsverhoudingen blijkt ook dat de uitwijking van de jongere mannelijke bevolking aanvankelijk sterker is dan deze der vrouwen, een verhouding die met het ouder worden omdraait. Ver-

(32) C. VANDENBROEKE, "Bevolkingsstructuur ...", p. 253 — F. DAELEMANS, *Het Pajottenland...*, p. 355.

ondersteld wordt dat jonge mannen naar hun dorp terugkeerden tegen de periode dat ze in het huwelijk traden en/of het ouderlijk bedrijf konden overnemen.

3.3. De burgerlijke staat

Ook voor het onderzoek naar de burgerlijke staat kunnen we uitgaan van de gegevens, samengebracht in bijlage 1.

Een eerste summiere berekening leert ons dat 41% van de bevolking gehuwd was of geweest was. Vergelijken we dat met de situatie in Zuid-West-Brabant dan zien we dat daar 39% van de bevolking ooit een huwelijk aangegaan heeft. Deze percentages liggen zeer dicht bij elkaar. Ook voor andere gebieden berekende men percentages die hierbij nauw aansluiten : Engeland (1570-1821) : 39%, Noord-Holland (1622-1795) : 37% (33). Duidelijk lagere percentages zijn teruggevonden voor Vlaanderen en westelijk Noord-Brabant (1750-1849). In Vlaanderen was doorgaans ca. 30 à 35 % van de totale bevolking gehuwd (geweest) (34). In westelijk Noord-Brabant was dat 33 à 34% (35). Het hoog aantal weduwen en weduwnaars wijst erop dat de kansen op een tweede huwelijk miniem waren. Dit was meer het geval voor vrouwen dan voor mannen.

De bevolkingstelling laat toe de gegevens i.v.m. de burgerlijke staat uit te splitsen per leeftijdsgroep. Aldus krijgen we een gedetailleerd inzicht in de huwelijksfrequentie en of men vroeg of laat een eerste huwelijk aanging (restrictief huwelijkspatroon of niet). Op dertigjarige leeftijd was nog 62% van de mannen en 44% van de vrouwen ongehuwd. Vooraleer ze 35 geworden waren, was dit per-

(33) P. LASLETT, "Size and Structure of the Household in England Over Three Centuries", *Population Studies*, 1969, p. 215. ID., "Mean household size in England since the sixteenth century", *H.F.P.T.*, p. 145. A.M. VAN DER WOUDE, "De omvang en samenstelling van de huishouding in Nederland in het verleden", *AAG-Bijdragen*, 15, 1970, p. 227. ID., "Variations in the size and structure of the household in the United Provinces of the Netherlands in the seventeenth and eighteenth centuries", *H.F.P.T.*, 1972, p. 313.

(34) C. VANDENBROEKE, "Prospektus van het historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen", *Société d'Emulation te Brugge*, CXIII, 1976, pp. 34-35.

(35) P.M.M. KLEP, "Het huishouden in westelijk Noord-Brabant : structuur en ontwikkeling, 1750-1849", *AAG-Bijdragen*, 18, 1973, p. 44.

centage gedaald tot 29% voor de mannen en 22% voor de vrouwen. Met deze percentages krijgen we in vergelijking met een hele reeks regio's in Vlaanderen en Brabant de hoogste percentages gehuwden per leeftijdsgroep. Alleen het dorp Overijse, dat eveneens tot Midden-Brabant kan gerekend worden, kende zowel voor de mannen als voor de vrouwen hogere percentages gehuwden (36). Toch bleef de leeftijd bij het huwelijk zeer hoog. Doorgaans trouwden de vrouwen op jongere leeftijd dan de mannen. Nochtans kon in 30% van de huwelijken worden vastgesteld dat de echtgenote ouder was dan haar echtgenoot (37). Zulke huwelijken, die volgens Ph. Ariès veel werden aangegaan op het einde van de 18de eeuw, worden verklaard als een vorm van vrijwillige geboortebeperking (38). Tevens kunnen ze ingegeven zijn door economische motieven.

Binnen de totale bevolking is er steeds een groep die hun hele leven ongehuwd blijven. Voor Midden-Brabant kan dit aantal op het einde van de 18de eeuw geschat worden op een 15% voor de mannen en 7,4% voor de vrouwen (39). Deze verhoudingen kunnen als zeer normaal beschouwd worden. Het iets hogere aantal voor de mannen wordt verklaard door de sterkere uitwijking van ongehuwde vrouwen naar de steden. Voor hen was het immers moeilijk zich op het platteland economisch te handhaven.

Nu we een overzicht hebben van de sociale context waarbinnen de Midden-Brabantse gezinnen zich ontwikkelden, en we tevens een inzicht gekregen hebben van de externe kenmerken van de bevolking, kunnen we overgaan tot een ontleding van de gezinsstructuren. Uit het voorgaande onthouden we vooral dat we in Midden-Brabant een bevolking hadden die nog hoofdzakelijk haar beroepsactiviteit vond in de landbouw. De proto-industrie was er weinig ontwikkeld. De bevolking was vrij jong. In vergelijking met Vlaanderen kende

(36) Cfr. F. DAELEMANS, *Het Pajottenland...*, p. 166 (tabel 45). D. VAN ASSCHE-VANCAUWENBERGH, "Deux villages du Brabant sous l'Ancien Régime : Bierges et Overijse. Etude de démographie historique", *Cinq études de démographie locale*, Brussel, 1963, p. 37.

(37) In 6,6% van de gezinnen hadden de echtgenoten een gelijke leeftijd. In 63,7% was de man één of meer jaren ouder dan zijn vrouw, en in 29,7% was het leeftijdsverschil in het voordeel van de vrouw. Het gemiddelde leeftijdsverschil bedroeg 6,65 jaar, de mediaanwaarde was 4,22 jaar.

(38) Ph. ARIÈS, "Attitudes devant la vie et la mort du XVIIe siècle", *Population*, 1943.

(39) Berekend naar het aantal ongehuwden binnen de leeftijdsklasse 45-54 jaar.

men er een minder restrictief huwelijkspatroon alhoewel de leeftijd bij een eerste huwelijk, zowel voor mannen als voor vrouwen vrij hoog lag.

4. OMVANG EN SAMENSTELLING VAN DE HUISHOUDENS

4.1. De omvang

In het totaal zijn 4533 personen in het onderzoek begrepen. Bij dit totaal zijn ook de 35 kanunniken en twee novicen uit de premonstratenserabdij van Grimbergen gerekend evenals een achten-twintig personen die niet in een of ander huishouden konden ondergebracht worden. Het onderzoek naar de omvang en de samenstelling van de huishoudens heeft dan nog betrekking op een 4468 personen (voor de evolutie van de bevolking in het onderzochte gebied, cfr. bijlage 8).

Ze vormden 1020 huishoudens. De gemiddelde omvang per huishouden bedroeg 4,38 personen. Per bestudeerde localiteit komen kleine verschillen naar voor. Het totaal rurale Bever had de grootste huishoudens met een gemiddelde van 5,09 personen. De kleinste huishoudens werden teruggevonden te Beigem met gemiddeld 3,90 personen. In de andere dorpen schommelde de omvang rond het algemeen gemiddelde.

Met een gemiddelde van 4,38 personen ligt de omvang van de huishoudens in Midden-Brabant iets onder het Brabantse van 4,55. Een gemiddelde omvang die ook in andere regio's werd weergevonden (40).

We mogen ons echter niet vastklampen aan zo een algemeen gemiddelde waarbij geen rekening wordt gehouden met de sociale positie en/of met de leeftijd van het hoofd van het huishouden. Deze twee variabelen hebben immers een sterke invloed op de omvang en de samenstelling van de huishoudens. De gemiddelde omvang van de huishoudens per sociale klasse en beroepstak wordt in tabel 8 weergegeven. Terzelfdertijd wordt de procentuele afwijking ten opzichte van het algemeen gemiddelde berekend.

(40) Cfr. F. DAELEMANS, *Het Pajottenland...*, p. 184.

TABEL 8 :

DE GEMIDDELDE OMVANG VAN DE HUISHOUDENS (G.O.H.) PER
BEROEPSTAK MET DE PROCENTUELE AFWIJING TEN OPZICHTE VAN
HET ALGEMEEN GEMIDDELDE
MIDDEN-BRABANT 1796

Beroepstak	G.O.H.	% afwijking
Landbouw		
pachter	6.83	+ 56
landbouwer	4.13	- 6
dagloner	3.85	- 12
Nijverheid	4.51	+ 3
Ec. en Maatsch. diensten	4.67	+ 7
Beroep niet vermeld	3.00	- 32

De pachters hadden de grootste huishoudens. De kleinste worden teruggevonden bij huishoudens zonder beroepsvermelding. In hoofdzaak gaat het dan bijna steeds om weduwen of alleenstaande vrouwen. Tweede kleinste huishoudens zijn deze van de dagloners met een gemiddelde van 3,85 personen, d.i. gemiddeld 12% kleiner dan normaal. Groter dan het algemeen gemiddelde daarentegen zijn de huishoudens uit de tertiaire sector. Die uit de nijverheid en de middelgrote en kleine landbouwers hebben huishoudens die wat grootte betreft schommelen rond de omvang van het modale huishouden. Verder in dit artikel willen we nader ingaan op de verklaring van dit verschil.

Ook over korte en middellange termijn kent de omvang van het huishouden een ontwikkeling. Een duidelijk beeld hiervan krijgt men door de gemiddelde omvang van de huishoudens te berekenen per leeftijdsgroep van de hoofden van huishoudens. Bij de verwerking van de gegevens wordt nog een onderscheid gemaakt tussen huishoudens met een man aan het hoofd en deze geleid door een vrouw. In beide gevallen neemt de omvang van de huishoudens toe van bij de vorming van het gezin. De huishoudens met een man als hoofd blijven in omvang toenemen tot de leeftijdsklasse van 48-52 jaar. Op dat ogenblik is echter de grootte van het gezin reeds aan het afnemen, maar wordt de inwoning belangrijker. De huishoudens met een vrouwelijk gezinshoofd zijn het omvangrijkst in de leeftijdsklasse van 42-47 jaar. Het

gezin is op dat ogenblik nagenoeg even groot als dat uit de andere categorie (cfr. tabel 9).

TABEL 9 :

GEMIDDELDE OMVANG VAN HET GEZIN EN VAN HET HUISHOUDEN
NAAR GESLACHT EN LEEFTIJDSCLASSE VAN HET GEZINSHOOFD
MIDDEN-BRABANT 1796

Leeftijdsgroep	Mannen =929			Vrouwen =87			Mannen + Vrouwen		
	Gezin	Huish.	Inw.	Gezin	Huish.	Inw.	Gezin	Huish.	Inw.
0 - 17	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18 - 22	2.71	2.86	0.15	—	—	—	2.71	2.86	0.15
23 - 27	3.34	3.94	0.60	1	1	—	3.29	3.88	0.59
28 - 32	3.48	3.90	0.42	—	—	—	3.48	3.90	0.42
33 - 37	4.22	4.66	0.44	2	2	—	4.20	4.64	0.44
38 - 42	4.29	4.82	0.53	3.83	3.83	—	4.27	4.78	0.51
43 - 47	4.38	4.66	0.28	4.40	4.40	—	4.38	4.65	0.27
48 - 52	4.34	4.89	0.55	3.07	3.07	—	4.20	4.77	0.57
53 - 57	4.33	4.70	0.37	2.90	3.70	0.80	4.14	4.57	0.43
58 - 62	3.58	3.97	0.39	2.72	3.45	0.73	3.47	3.91	0.44
63 - 67	3.48	4.08	0.60	3.08	3.50	0.42	3.41	3.97	0.56
68 +	3.16	4.23	1.07	2.52	3.04	0.52	3.00	3.94	0.94
Totaal	3.94	4.45	0.51	2.93	3.45	0.52	3.85	4.36	0.51

Vooraleer dieper in te gaan op de samenstelling en de structuur van de huishoudens in Midden-Brabant, moeten we even stilstaan bij de ontwikkelingsgeschiedenis ervan. Via de theorieën van enkele sociologen werd algemeen verondersteld dat ons modern gezin (het conjugale gezin of de "nuclear family") met een doelbewuste geboortebeperving binnen het huwelijk, gegroeid is uit een voortplantingspatroon waarbij de bevolking zich wist aan te passen aan de aanwezige bestaansmogelijkheden. Men trad alleen in het huwelijk zo men zich verzekerd wist van een voldoende inkomen. In de andere gevallen trouwde men niet of bleef als ongehuwde binnen het familieverband leven (41). De industrialisatie bracht het individueel belang

(41) Cfr. o.a. E.W. HOFSTEE, "Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de tweede helft van de 19de eeuw", *Akademiedagen*, VII, Amsterdam, 1954, pp. 59-100.

meer op de voorgrond. De solidariteit en het familiebelang gingen verloren en het gezag van de vader werd niet langer meer aanvaard. Deze evolutie heeft aanleiding gegeven tot het ontstaan van het moderne of conjugale gezin (42). Sinds de publicatie van deze, te algemene theorieën, is door historici overtuigend aangetoond dat het gezin in Noord-West-Europa niet beantwoordt aan deze vooropgestelde ontwikkeling (43). Het "westerse gezin" was tussen de 16de en de 18de eeuw reeds geëvolueerd tot een typisch gezinshuishouden dat bestond uit de ouders en hun ongehuwde inwonende kinderen. Het is echter niet uit een rechtlijnig proces voortgekomen. Verschillende onderzoekers duiden factoren aan die bepalend zijn geweest. Men kan die factoren in drie groepen onderbrengen : specialisatie in de samenleving, opkomst van een groep die bij die specialisatie betrokken was en de invloed van ideologische factoren (44).

Het Midden-Brabantse gezin past volledig in het ontwikkelingsbeeld zoals dat voor Noord-West-Europa werd beschreven (45). Meer dan 90% van de huishoudens waren conjugale huishoudens. Een 6% waren uitgebreide huishoudens ("extended family"). Slechts 2,4% bestond uit driegeratiehuishoudens ("multiple family"). Dit zijn normale verhoudingen voor onze gebieden.

(42) G.A. KOOY, *Het veranderend gezin in Nederland*, Assen, 1957, pp. 47-51. E. SHORTER, *The Making of Modern Family*, New York, 1975, pp. 255-268. D. HAKS, "Het gezin tijdens het Ancien Regime : een historiografisch overzicht", *T.v.S.G.*, VI, 1980, 19, pp. 254-257.

(43) Cfr. A.M. VAN DER WOUDE, "De omvang ...", pp. 204-211. ID., "Variations...", pp. 299-302 — Ron. J. LESTHAEGHE, *The Decline of Belgian Fertility, 1800-1970*, Princeton, 1977, pp. 70-72. G.A.B. FRINKING en F.W.A. VAN POPPEL, *Een sociaal-demografische analyse van de huwelijksluiting in Nederland, 's-Gravenhage*, 1979, pp. 67-73. C. VANDENBROEKE, "Karakteristieken van het huwelijks- en voortplantingspatroon in Vlaanderen en Brabant, 17e-18e eeuw", *T.v.S.G.*, II, 1976, 5, p. 120; ID., "Bevolkingsstructuur...", pp. 245-246. Zeer recent nog een overzicht aan de hand van voornamelijk buitenlandse literatuur in D. HAKS, "Het gezin ...", pp. 235-270. De Nederlandse en Belgische inbreng ontbreekt nagenoeg totaal.

(44) D. HAKS, "Het gezin...", p. 238.

(45) P. LASLETT, "Characteristics of the Western family considered over time", in ID., *Family life and illicit love in earlier generations*, Cambridge, 1977, pp. 12-49 — eerder verschenen in *Journal of Family History*, II, 1977, 2, pp. 89-115. Zie ook J.L. FLANDRIN en R. WALL, "Les caractéristiques de la famille occidentale et leur ancienneté", *Revue d'Histoire moderne et contemporaine*, XXV, 1978, pp. 476-480.

4.2. De frekwentieverdeling van de huishoudens

Een algemeen gemiddelde grootte van de huishoudens zegt niet zoveel op zichzelf. Een betere kijk op de realiteit krijgen we zodra de verdeling van de huishoudens naar grootte wordt opgegeven. Een overzicht van deze verdeling geven we in tabel 10. Meer gedetailleerde gegevens zijn opgenomen in bijlage 2.

55% van de huishoudens bestonden uit drie tot vijf personen. Slechts een kleine 5% telde negen personen of meer. Wanneer we nu niet uitgaan van de huishoudens maar van het aantal inwoners, dan merken we dat de helft der Middenbrabanders leefde in een huishouden van drie tot vijf personen, vooral nog in deze huishoudens gevormd uit vier tot vijf personen.

Vergelijken we met andere regio's dan komt een duidelijk verschil naar voor met Zuid-West-Brabant waar de huishoudens van zes en meer personen ongeveer de helft van het totaal aantal huishoudens uitmaakte tegenover slechts een kwart in het hier bestudeerde gebied (46). Als aanvullende vergelijking geven we tot slot nog de procenten voor enkele vergelijkingspunten in Vlaanderen : Veurne-Ambacht : 26,6%, streek rond Lede : 33,9%, gebied rond Oudenaarde : 35%, noordwestelijk gebied rond Gent : 38% (47). Een zelfde procentuele verhouding werd ook voor westelijk Noord-Brabant berekend (48).

(46) F. DAELEMANS, *Het Pajottenland ...*, pp. 188 e.v.

(47) D. DALLE, "De bevolking van de stad en van de kasselrij Veurne in 1796", *Album Archivaris Jos. De Smet*, Brugge, 1964, p. 144. J. DE BROUWER, *Demografische en Sociale toestanden in kanton Lede in 1796*, Gent, 1961, p. 45 (O.VI. Verbond van de kringen voor Geschied. Voorlichtingsreeks nr. 30). P. DEPPEZ, "De bevolking van Evergem, Knesselare, Ronsele en Zomergem in het licht van de volkstellingen van 1796-98", *Cinq études de démographie locale (XVIIe-XIXe siècle)*, Brussel, 1963, p. 160. C. VANDENBROEKE, "Bevolkingsstructuur ...", p. 303.

(48) P.M.M. KLEP, "Het huishouden ...", p. 54.

TABEL 10 :

SAMENVATTENDE VERDELING VAN DE HUISHOUDENS NAAR
GROOTTE, MIDDEN-BRABANT, 1796

Omvang	Aantal huish.	%	Aant. pers.	%
1 - 2	198	19.4	350	7.8
3-5	562	55.1	2210	49.5
6 - 8	312	20.9	1428	32.0
9 +	47	4.6	480	10.7

4.3. De samenstelling van de huishoudens

Om verder door te dringen tot de structuur van de huishoudens, moeten we deze eerste en globale resultaten opsplitsen in zijn verschillende componenten. De aandacht gaat dan naar de twee belangrijkste bestanddelen van het huishouden. Aan de ene kant *het gezin* dat bestaat uit de ouders met of zonder kinderen en de alleenstaanden. Aan de andere kant plaatst men *de inwonenden*. Hieronder worden de inwonende verwanten, dito dienstpersoneel en de kostgangers gerekend.

Onze huishoudens bestonden voor 87,9% uit gezinsleden en voor 12,1% uit inwonenden. De inwoning vormde er een belangrijker groep dan in Zuid-West-Brabant waar op het einde van de 18de eeuw slechts 9,4% van de leden inwonenden waren. Met Midden-Brabant vergelijkbare procenten inwonenden werden opgegeven in de streek van Oudenaarde (14%) en Noord-Holland in 1740 (11%). Heel wat hogere waarden trof men aan op de Veluwe in 1749 (17,8%), te Longuenesse in 1778 (19%) en verder westelijk Noord-Brabant in 1800 met 20%, het Land van Montfort (1789) met 21,2%. In Engeland bedroeg het aandeel van deze groep in het huishouden zelfs 24% (49).

Al naar gelang de sociale positie van het huishouden doen zich

(49) F. DAELEMANS, *Het Pajottenland...*, p. 193. C. VANDENBROEKE, "Bevolkingsstructuur...", p. 274. A.M. VAN DER WOUDE, "Omvang...", p. 236. H.K. ROESSINGH, "Beroep...", p. 243. P. LASLETT, "Introduction", *H.F.P.T.*, p. 83. E. ROEBROECK, *Het land van Montfort*, Assen, 1967, p. 93. P.M.M. KLEP, "Het huishouden...", p. 56, tabel 18.

in de samenstelling duidelijke verschillen voor. Een overzicht hiervan krijgen we door tabel 11 nader te bekijken.

TABEL 11

STRUKTUUR VAN HET HUISHOUDEN AL NAAR GELANG DE SOCIALE POSITIE VAN HET GEZINSHOOFD, MIDDEN-BRABANT 1796

Sociale klasse	Gezin		Inwoning		G.O.H.	
	Gemidd. omvang	%	Gemidd. omvang	%	Gemidd. omvang	%
Landbouw	3.94	88.5	0.51	11.5	4.45	100
pachter	4.49	65.7	2.34	34.3	6.83	100
landbouwer	3.94	95.4	0.19	4.6	4.13	100
dagloner	3.68	95.6	0.17	4.4	3.85	100
Nijverheid	4.00	88.5	0.52	11.5	4.42	100
Ec. + maatsch. dienst	3.80	81.5	0.86	18.5	4.66	100
Beroep niet vermeld	2.55	85.0	0.45	15.0	3.00	100

Meer dan één-derde van het huishouden van de pachter bestond uit inwonenden. Dit sluit niet uit dat het pachtersgezin gemiddeld groter was dan de gezinnen uit de andere beroepstakken. Als tweede in de rij van de inwoning volgen de huishoudens uit de economische en maatschappelijke diensten. Ze worden onmiddellijk gevolgd door de huishoudens uit de secundaire sektor. Op de dwerg- en kleine bedrijven was nagenoeg geen inwoning aan te treffen. Ook het huishouden van de dagloners bestond bijna uitsluitend uit gezinsleden. Tot slot dient hier nog het belangrijk aandeel van de inwoning onderstreept te worden in de huishoudens met een gezinshoofd waarvoor geen beroep vermeld wordt. Deze groep is zeer heterogeen samengesteld en het betreft nagenoeg steeds deze huishoudens met een weduwe als gezinshoofd. Doorgaans bleef in zulke huishoudens een der kinderen inwonen (cfr. infra).

De verdere opsplitsing van deze twee hoofdcomponenten van het huishouden bespreken we in de navolgende paragrafen. De component inwonenden kan hierbij enige moeilijkheid bieden gezien niet steeds even nauwkeurig onderscheid werd gemaakt tussen inwonende verwanten, kostgangers en personeelsleden. In de loop van het verhaal zal ook nader ingegaan worden op de evolutie van de inwoning

per leeftijdsklasse van het gezinshoofd. Hier kan reeds aangehaald worden dat deze evolueerde van een 9% in de huishoudens met gezinshoofden uit de leeftijdsklasse van 30-39 jaar tot een 26% in de huishoudens met gezinshoofden uit de leeftijdsklasse van 70 jaar en meer.

4.3. Het gezin

Meer dan 87% van de inwoners van Midden-Brabant leefden op het einde van de 18de eeuw in gezinsverband. Het aandeel van de kinderen in het gezin bedroeg zo'n 54%. Van de kinderen was 67% jonger dan twaalf jaar. Naar het einde van de 18de eeuw wordt nagenoeg overal een toename vastgesteld van oudere kinderen binnen het gezin. Een vierde van de kinderen was zestien jaar en ouder. In Zuid-West-Brabant bedroeg dit percentage 26% (50).

Een vierde van de gezinnen stond zonder kinderen vermeld. Deze verhouding stemt nagenoeg overeen met de situatie in Engeland (25,4%). Lagere verhoudingen werden weergevonden in Zuid-West-Brabant waar in één-vijfde van de gezinnen geen kinderen leefden. Heel wat hogere verhoudingen werden weerhouden voor Noord-Holland en Vlaanderen. In Noord-Holland stond één op de drie gezinnen vermeld als kinderloos. In Vlaanderen schommelde het percentage tussen 33 en 49% (51). Gemiddeld leefden er per gezin 2,07 kinderen. Per gezin met kinderen gaf dat 2,71.

Voor 1755 berekende Prof. Van Uytven aan de hand van bevolkingslijsten van veertig Brabantse dorpen een gemiddelde kinderrijkdom per gezin dat schommelde tussen 2,1 en 2,8 (52). In Vlaanderen varieerde dit gemiddelde tussen 1,9 en 2,8 (53). De kinderen leefden doorgaans in gezinnen van één tot drie kinderen. In het Pajottenland was dat in gezinnen van twee tot vier kinderen (54).

80% van de gezinnen werden geleid door een echtpaar. In de overige 20% was dat een alleenstaande, een weduwe of een weduwnaar. In deze laatste groep zijn ook de zeventien of 1,6% weesgezinnen.

(50) F. DAELEMANS, *Het Pajottenland...*, p. 207.

(51) C. VANDENBROEKE, "Prospektus...", p. 23.

(52) R. VAN UYTVEN, "Peiling naar de beroepsstructuur...", p. 199.

(53) C. VANDENBROEKE, "Prospektus...", p. 23.

(54) F. DAELEMANS, *Het Pajottenland...*, p. 209 + bijlage.

nen gerekend. Het aantal gezinshoofden in de totale bevolking schommelde rond 41%.

De gezinnen van twee tot vier personen waren overwegend. 58% van alle gezinnen kunnen in deze groep ondergebracht worden. Grote gezinnen van zes leden of meer waren goed voor 19%. Eén-derde van de Middenbrabanders leefden in zo'n groot gezin. Gezinnen van alleenstaanden (ongehuwden of weduwenen weduwnaars) liepen op tot 8%. In zijn geheel past deze situatie in het beeld van het Noord-West-Europees gezin. Gedetailleerde tabellen over de verschillende frekwentieverdelingen zijn opgenomen in bijlage 2 tot 4.

4.4. De inwoning

Inwoning kwam in het ancien regime veelvuldiger voor dan nu. Het aandeel van deze groep vormde 12% in de totale bevolking, d.i. ongeveer één-achtste van alle inwoners. In Engeland maakten ze één-vijfde uit (55), in Noord-Holland was dat één-tiende (56). In Zuid-West-Brabant bedroeg hun aantal 9,4% (57). In 24% van de huishoudens was enige vorm van inwoning aanwezig van verwanten, personeel of kostgangers. Het onderlinge belang van deze drie groepen liep vrij sterk uiteen (cfr. tabel 12).

TABEL 12

VERDELING VAN DE INWONING, MIDDEN-BRABANT 1796

Aard	M	V	O	T	%	% T.B.	H	% T.H.
Verwanten	63	52	23	138	25.6	3.1	88	8.6
Personeelsleden	220	150	—	370	68.6	8.3	163	16.0
Kostgangers	13	10	8	31	5.8	0.7	22	2.2

M = mannen V = vrouwen O = onbekend B = bevolking H = huishouden T = totaal

Het dienstpersoneel vormt de voornaamste groep, gevolgd door de inwonende verwanten. Weinig belangrijk, vooral op het platteland, vormt de groep van de kostgangers. Achtereenvolgens zullen we deze groepen nader bestuderen.

(55) P. LASLETT, "Introduction...", p. 83.

(56) A.M. VAN DER WOUDE, "Omvang...", p. 236.

(57) F. DAELEMANS, *Het Pajottenland...*, p. 209.

niet vergeten worden. Familieleden met minder nauwe banden kwamen nog zelden voor. Wanneer we deze gegevens in een evolutief verband plaatsen, kan hieruit de inwerking van de economische omstandigheden op de structuur van de huishoudens gedistilleerd worden. Gehuwde kinderen kregen immers minder kansen om zich op het einde van de 18de eeuw te vestigen als zelfstandige. Daarom zullen ze ook, na hun huwelijk, meer en meer bij de ouders blijven inwonen. Een rechtstreeks gevolg hiervan was de toename van de inwonende kleinkinderen. De inwoning van de ouders daarentegen daalde in de loop van de 18de eeuw. Dit wijst er ook op dat de oudere generatie minder geneigd was om het hele bedrijf of een deel ervan over te maken aan de pasgehuwde. Gezien de economische noodzaak, konden de ouders hun gezag verstrakken. De vraag nu is in welke mate de jongeren zich hebben kunnen neerleggen bij deze verandering (59).

4.4.2. Huishoudens met personeel

Uit tabel 12 valt af te leiden dat 16% van de huishoudens personeel heeft. In Midden-Brabant was op het einde van de 18de eeuw 8,3% van de bevolking tewerkgesteld als meid of knecht. In vergelijking met Zuid-West-Brabant (5%) is dit een sterke vertegenwoordiging (60). In Vlaanderen was het belang van de groep-personeel eveneens sterk uiteenlopend. Zeer gering was het belang in het kanton Lede (4,7%) en in het Land van Schorisse (4,9%). Ongeveer gelijke waarden werden weerhouden voor de streek van Oudenaarde (7,2%). Beter vertegenwoordigd was deze groep in de rijke polderstreek van West-Vlaanderen (Veurne-Ambacht met 10,6%) en het noorden van de provincie Oost-Vlaanderen. Aan de hand van enkele

(59) Cfr. C. VANDENBROEKE, "Bevolkingsstructuur...", pp. 300-301. J.L. FLANDRIN, *Familles, Parenté, Maison, Sexualité dans l'ancienne société*, Parijs, 1976, pp. 153-154. ID., *Les amours paysannes (XVIe-XIXe siècle)*, Parijs, 1975, p. 59 e.v. ID., "Repression and change in the Sexual Life of Young People in Medieval and Early Modern Times", *Journal of Family History*, II, 1977, 2, pp. 198-210. D. HAKS, "Het gezin...", pp. 250-254 met uitgebreide literatuurverwijzing. C. VANDENBROEKE, "Levensstandaard en tewerkstelling in Vlaanderen (17de-18de eeuw)", *Handel. der Maatsch. voor Geschied. en Oudheidk. te Gent*, N.R., XXXI, 1977, pp. 180-181.

(60) F. DAELEMANS, *Het Pajottenland...*, p. 215, tabel 79.

steekproeven werd het aandeel van de meiden en knechten in de bevolking van het Land van Waas door C. Vandenbroeke geschat op een 12% (61). Ook in vergelijking met het buitenland vertoont het personeelsbestand een zeer complex beeld, dit zowel wat het aandeel ervan in de totale bevolking betreft als de geslachtsverhouding. Op het platteland was er een overwegende nood aan knechten. De seksratio bedroeg in het gebied ten N.W. van Brussel 147 knechten per 100 meiden. In het gebied ten Z.W. van Brussel was dat 133 per 100 meiden. De streek van Oudenaarde en het Land van Schorisse kende eenzelfde verhouding : 133 en 132 per 100 meiden. In Veurne-Ambacht daarentegen liep die verhouding dan op tot 144 per 100 (62).

Een ander aspekt betreft de leeftijdsstructuur van het dienstpersoneel. Bij verwerking van de basisgegevens moeten we even de hoger aangehaalde beperkingen die dit gegeven ons biedt in herinnering brengen. De meeste interpretaties moeten dan ook met de nodige omzichtigheid gebeuren. Twee-derde van de knechten en vier-vijfde van de meiden was jonger dan vijftientig jaar. In de leeftijdsgroep van 25 tot 34 jaar was meer dan één-vijfde van de knechten onder te brengen. Van de meiden was dat 14%. Deze leeftijdsgroep was beter vertegenwoordigd in Zuid-West-Brabant : de knechten uit die groep vertegenwoordigden 32% en de meiden 21% (63). De leeftijdsopbouw van het personeel in Midden-Brabant was jonger dan in Zuid-Vlaanderen. Van de knechten was er 50 à 55% en van de meiden 75% jonger dan 25 jaar. In westelijk Noord-Brabant was één-vierde tot één-derde van het personeel jonger dan zestien jaar. Deze verhouding stemt overeen met deze op de Veluwe. In Overijssel wordt 18,4% gevonden (64).

Het dienstpersoneel bestond uit een brede laag van jongeren en ongehuwden die, alhoewel op seksueel gebied reeds volwassen — wachtten op een geschikt huwelijk. Het in dienst zijn vormde een bijna noodzakelijke fase in de levenscyclus van het grootste deel van de jongeren (65). De mening dat het personeel “tot ter dood” zich

(61) C. VANDENBROEKE, “Bevolkingsstructuur...”, p. 266.

(62) C. VANDENBROEKE, “Bevolkingsstructuur...”, pp. 266-267. D. DALLE, “De bevolking...”, p. 128.

(63) F. DAELEMANS, *Het Pajottenland...*, p. 216.

(64) C. VANDENBROEKE, “Bevolkingsstructuur...”, p. 267. P.M.M. KLEP, “Het huishouden...”, p. 76. H.K. ROESSINGH, “Beroep...”, p. 244. B.H. SLICHER VAN BATH, *Samenleving...*, p. 115.

(65) P. LASLETT, “Characteristics...”, p. 34.

verbonden voelde met het bedrijf, kan niet langer weerhouden worden. Personeelsleden van boven de dertig waren uitzonderingen. Een 19% van de knechten en een 11% van de meiden waren ouder dan dertig. In Zuid-West-Brabant was dat één op de vier knechten en één op de acht meiden. Ook in Zuid-Oost-Vlaanderen en te Veurne-Ambacht waren oudere personeelsleden een grote uitzondering (66). Meteen is ook aangetoond dat de opvattingen uit de "verburgerlijkte" historiografie van de late 19de eeuw — als zouden personeelsleden in hun oude dag kunnen rekenen op de genegenheid en vrijgevigheid van hun meester — weerlegd zijn (67). Een en ander wordt duidelijk bij het overlopen van tabel 14. Hierin worden de percentages, per leeftijdsgroep van het dienstpersoneel opgegeven t.o.v. de totale bevolking in die leeftijdsgroep. Als vergelijkingsmateriaal worden eveneens de verhoudingen voor Zuid-West-Brabant en Engeland opgenomen.

TABEL 14 :

AANDEEL VAN HET DIENSTPERSONEEL IN DE TOTALE POPULATIE
PER LEEFTIJDGROEP, MIDDEN-BRABANT (1796); ZUID-WEST-
BRABANT (1796) EN ENGELAND, ZES PRE-INDUSTRIELE
NEDERZETTINGEN

Leeftijdsgroep	Mannen %			Vrouwen %		
	M.B.	Z.W.B.	ENG.	M.B.	Z.W.B.	ENG.
0-11	—	—	(1)	—	—	(1)
12-14	10	10	(5)	11	11	(4)
15-19	38	20	35	31	16	27
20-24	42	22	30	34	20	40
25-29	21	17	15	9	10	15
30-34	7	11	7	3	3	10
35-39	7	7	4	2	1	5
40-44	3	5	2	3	1	2
45 en meer	3	2	2	1	2	2

Bron :

F. DAELEMANS, *Het Pajottenland...*, p. 217.

P. LASLETT, "Characteristics...", p. 34, groep 1 : 0-9 jaar, groep 2 : 10-14 jaar.

M.B. = Midden-Brabant   Z.W.B. = Zuid-West-Brabant   ENG. = Engeland

(66) F. DAELEMANS, *Het Pajottenland...*, p. 217. C. VANDENBROEKE, "Bevolkingsstructuur...", p. 268. D. DALLE, "De bevolking...", p. 128.

(67) C. VANDENBROEKE, "Bevolkingsstructuur...", p. 268. J.L. FLANDRIN, *Familles...*, pp. 55, 133 e.v.

Uit de verschillen in procenten tussen mannen en vrouwen blijkt ook dat de vrouwen in grotere getallen emigreerden en dat er op het platteland minder plaats was voor vrouwelijk personeel. Ook het op jongere leeftijd huwen van de vrouwen komt uit deze tabel tot uiting.

In 16% van de huishoudens was personeel aanwezig. Zij verschaften werk aan 220 knechten en 150 meiden. Dit komt overeen met een gemiddelde van 0,36 personeelsleden per huishouden of 2,67 per huishouden met personeel. In 44% van deze gezinnen was slechts één hulp aanwezig (18,4% één knecht en 25,4% één meid). Een goede 30% hadden twee dienstboden (6,1% twee knechten, 22,7% één knecht en één meid, en 1,8% twee meiden). Een 9% hadden drie personeelsleden. In de overige 16% van de huishoudens met personeel waren vier of meer personeelsleden aanwezig, het merendeel mannelijke (zie bijlage 5). In Veurne-Ambacht hadden in de polderstreek 47% van de huishoudens één personeelslid, in de zandige leemstreek was dat in 51% (68).

In sommige huishoudens met personeel waren nog andere inwonende arbeidskrachten aanwezig : verwanten en kostgangers. In meer dan 85% van de huishoudens met personeel bestond deze alleen uit personeelsleden. Naar het einde van de 18de eeuw nam het belang van de inwonende verwanten toe ten nadele van de dito personeelsleden. Het was toen zowel voor de pachters als de eigengeërfden aantrekkelijker om meer en meer over te schakelen op loonarbeid (69).

Er kan bij een vergelijking van de omvang van de huishoudens en de aanwezigheid van personeelsleden geen positief verband gelegd worden. Wel is dit mogelijk tussen de aanwezigheid van een meid en het ontbreken van de huisvrouw. In 10,8% van de huishoudens met een huisvrouw was een meid aanwezig. Deze aanwezigheid liep op tot 19,5% in de huishoudens waarin de "meesteres" ontbrak. In Zuid-West-Brabant (1796) bedroeg deze verhouding respectievelijk : 7 en 14,6%. In westelijk Noord-Brabant (1775) hadden 26% van de echtparen en 30% van de alleenstaande mannen en weduwnaren één of

(68) D. DALLE, "De bevolking...", p. 129.

(69) C. VANDENBROEKE, "Levensstandaard...", p. 166. Opvallend is ook het "tijdsbesef" binnen de plattelandsgemeenschap. Zie ook : F. BRAUDEL & C.E. LABROUSSE (ed.), *Histoire économique et sociale de la France. I. Des derniers temps de l'âge seigneurial au prélude de l'âge industriel*, Parijs, 1970, p. 484 en E.L. JONES (ed.), *Agriculture and economic growth in England, 1650-1815*, Londen, 1967, pp. 22-23.

meerdere meiden in dienst. Men trof ze echter aan in 23% van de gezinnen van weduwnaars (70).

4.4.3. *Huishoudens met kostgangers*

De kostgangers vormen een zeer kleine groep die beperkt bleef tot eenendertig personen of 0,7% van de totale bevolking. Onderverdeeld naar geslacht bestond de inwoning uit vijftien mannen en acht vrouwen. De overigen werden aangeduid als "kind" of "enfant de patrie". Ze waren aanwezig in 32 huishoudens of 2,2%. In 17 huishoudens waren alleen kostgangers aanwezig. Deze groep is verder te onbelangrijk om verregaande vergelijkingen te maken, een euvel dat in nagenoeg alle bestudeerde regio's voorkomt.

Nu we de omvang en de structuur van de huishoudens in zijn meest algemene omvang hebben beschreven, kunnen we in de volgende punten overgaan tot een meer gedetailleerde ontleding. Hierbij zal dan onze aandacht gaan naar de wisselwerking van leeftijd, beroep en burgerlijke staat op de omvang en de structuur van de huishoudens. Daarnaast zal tevens gepoogd worden de oorzaken te onderscheiden die sommige interregionale verschillen kunnen verklaren.

4.5. Het type huishouden

Met het oog op meer theoretische verklaringen, die in 't bijzonder van belang kunnen zijn voor een interregionale vergelijking, presenteren we in de navolgende paragraaf enkele gegevens over de omvang en de samenstelling van het gemiddelde huishouden. Achtereenvolgens zal hierbij rekening gehouden worden met het gezinshoofd-type, de beroepsstructuur en de leeftijd van het gezinshoofd.

(70) F. DAELEMANS, *Het Pajottenland...*, p. 222, P.M.M. KLEP, "Het huishouden...", p. 81. A.M. VAN DER WOUDE, "Omvang...", p. 233.

4.5.1. Type huishouden naar gezinshoofdtype

Om te komen tot een eerste onderverdeling worden de huishoudens gegroepeerd naar zeven verschillende gezinshoofdtypen (71). De onderverdeling van de 1020 huishoudens per gezinshoofdtype wordt in de hiernavolgende tabel weergegeven. Bij het opstellen van die tabel werd een bijkomende opsplitsing gemaakt per beroepsklasse (tabel 15).

TABEL 15 :

VERDELING VAN DE HUISHOUDENS NAAR GEZINSHOOFDTYPE,
PER BEROEPSGROEP, MIDDEN-BRABANT 1796

	Gezinshoofdtype in %							Tot.
	1	2	3	4	5	6	7	
Landbouw	84.4	4.7	0.3	4.0	5.0	0.6	1.0	100
pachter	77.9	10.6	0.9	6.2	3.5	—	0.9	100
kleine boer	88.2	2.7	0.2	3.8	3.4	0.2	1.4	100
dagloner	80.3	5.8	—	2.9	8.7	1.9	0.5	100
Nijverheid	84.6	0.7	—	4.4	6.6	—	3.7	100
Ec. + Maatsch. dienst	75.6	2.2	—	4.4	13.3	—	4.4	100
Beroep niet vermeld	10.2	59.3	10.2	—	11.9	6.8	1.7	100
Totaal	79.7	7.3	0.8	3.8	5.9	0.9	1.6	100

1 = huishoudens met echtpaar, 2 = huishoudens met weduwe met kinderen, 3 = huishoudens met weduwe zonder kinderen, 4 = huishoudens met weduwnaar met kinderen, 5 = huishoudens met weduwnaar zonder kinderen of alleenstaande man, 6 = huishoudens met alleenstaande vrouw, 7 = weesgezinnen.

De kleine boeren hadden procentueel het grootst aantal volledige gezinnen. Een 4% van de gezinnen had een weduwnaar met kinderen aan het hoofd en in 6,5% was dat een weduwe. Andere type-huishoudens kwamen bij deze sociale klasse zelden voor. Dan volgden de huishoudens uit de secundaire sector met nog 85% volledige gezinnen. Opmerkelijk bij deze is het vrij groot aandeel van de weesgezinnen. Dit beeld wordt eveneens bekomen bij de tertiaire sector. In

(71) Indeling voorgesteld door P. LASLETT, "Size..." en "Introduction...", H.F.P.T.. De indeling is niet steeds integraal toe te passen, gezien de moeilijkheid bij het onderscheiden van weduwnaars (zonder inwonende ongehuwde kinderen) en alleenstaande mannen. We kunnen hierbij verwijzen naar de studies van Van der Woude, Klep en C. Vandenbroeke.

deze sector is het aandeel van de huishoudens met als hoofd een weduwnaar zonder inwonende ongehuwde kinderen of een alleenstaande man zeer belangrijk (13,3% tegen gemiddeld 5,9%). Bij de pachters waren 22% van de gezinnen gebroken gezinnen. Het aandeel van de weduwen met inwonende ongehuwde kinderen was hier zeer belangrijk (10,6% tegen gemiddeld 7,3%). Een heel ander beeld wordt verkregen voor de huishoudens waarvoor het gezinshoofd geen beroep vermeld werd. Slechts een 10% hiervan waren volledige gezinnen. Twee-derde van deze huishoudens werd geleid door een weduwe met kinderen. Een op de tien huishoudens had een weduwe zonder kinderen aan het hoofd. In het geheel van de steekproef was dat in één op honderd huishoudens. Ook de huishoudens van alleenstaande vrouwen waren hier sterk vertegenwoordigd.

Zodra we deze gegevens nog verder opsplitsen per leeftijdsgroep, krijgen we telkenmale een identiek beeld (zie bijlage 6).

Huishoudens met een echtpaar (type 1) kwamen in 80% van de gevallen voor. Deze huishoudens worden gekenmerkt door relatief grote gezinnen (4,22 tegen gemiddeld 3,91) terwijl de groep inwonenden iets onder het algemeen gemiddelde komt te liggen. Het type 2, waaronder de huishoudens begrepen worden met een weduwe met kinderen aan het hoofd, is voor 7% in onze steekproef aanwezig. In deze huishoudens is de gemiddelde aanwezigheid van kinderen even groot als in het voorgaande type-huishouden. Er zijn echter meer dan driemaal zoveel kinderen van zestien jaar en meer dan in het eerste gezinstype (72). Ook de inwoning, zowel van verwanten als personeel, ligt duidelijk hoger dan in de ongebroken huishoudens. Nemen we nu de huishoudens met een weduwnaar met kinderen (type 4) dan krijgen we nagenoeg een gelijke omvang van het gezin als bij type 2. De inwoning is er iets groter, zowel van verwanten als van personeel. Ook zijn er kostgangers terug te vinden. Hierdoor is de gemiddelde omvang van hun huishouden een 8% groter dan dat der weduwen met kinderen. In de weesgezinnen (type 7) merken we dat de kinderen lang blijven samenwonen. Gemiddeld waren er drie kinde-

(72) Cfr. dezelfde bevindingen voor het Pajottenland (p. 224) en westelijk Noord-Brabant (KLEP, "Het huishouden...", p. 80) en Zuid-Vlaanderen, echter in minder sterke mate (C. VANDENBROEKE, "Beroepsstructuur...", p. 285). Dit staat volledig in tegenstelling met de bevindingen van B.H. SLICHER VAN BATH voor Overijssel (*Samenleving...*, p. 110) "een weduwe of weduwnaar blijft na het overlijden van haar echtgenoot resp. zijn echtgenote met een aantal, meestal nog jonge kinderen achter".

ren per gezin aanwezig. 90% van hen was ouder dan 16 jaar. De inwoning in deze gezinnen was zowat even groot als het algemeen gemiddelde. De samenstelling van deze inwoning was echter duidelijk verschillend : de helft personeelsleden en de helft kostgangers. Het aandeel van deze laatste groep lag 8 maal hoger dan het algemeen gemiddelde. Verwanten waren in deze huishoudens niet terug te vinden. Het type 5 dat een kleine 6% van de steekproef vertegenwoordigt, omvat de huishoudens met een weduwnaar zonder kinderen of een alleenstaande man. De omvang van het huishouden wordt vooral bepaald door de inwoning. De aanwezigheid van verwanten, van personeel en van kostgangers lag boven het algemeen gemiddelde. Van weinig belang in de steekproef waren type 3 (weduwen zonder kinderen) en type 6 (alleenstaande vrouwen). Beide typen vertegenwoordigen samen geen 2%. In de huishoudens met een weduwe zonder inwonende kinderen moet een sterke aanwezigheid van inwonende verwanten opgemerkt worden (0,37 personen tegenover gemiddeld 0,13). Het personeelsbestand verschilde er niet van het algemeen gemiddelde. Het huishouden met alleenstaande vrouwen als gezinshoofd bestond doorgaans uit één persoon. In onze steekproef waren ook enkele ongehuwde moeders begrepen. Al deze gegevens hebben we nog eens samengebracht in tabel 16.

TABEL 16 :

DE GEMIDDELDE SAMENSTELLING VAN DE HUISHOUDENS PER
GEZINSHOOFDTYPE, MIDDEN-BRABANT 1796

	Gezinshoofdtype in %							G.H.
	1	2	3	4	5	6	7	
Man	1.00	—	—	1.00	1.00	—	—	0.89
Vrouw	1.00	1.00	1.00	—	—	1.00	—	0.89
kind < 16	1.80	0.76	—	0.85	—	0.22	0.31	1.58
kind > 16	0.42	1.49	—	1.54	—	—	2.81	0.55
Kinderen	2.22	2.25	—	2.39	—	0.22	3.12	2.13
gezin	4.22	3.25	1.00	3.39	1.00	1.22	3.12	3.91
Verwanten	0.10	0.20	0.63	0.28	0.37	—	—	0.13
Personeel	0.33	0.47	0.38	0.54	0.63	—	0.25	0.36
Kostgangers	0.02	—	—	0.03	0.08	—	0.25	0.03
inwoning	0.45	0.67	1.01	0.85	1.08	—	0.50	0.52
Totaal gem.	4.67	3.92	2.01	4.24	2.08	1.22	3.65	4.38

G.H. = gemiddelde per huishouden.

Verklaring gezinshoofdtype zie tabel 15.

4.5.2. Type huishouden per beroepstak

De welstand (hier aangeduid door beroepen) had een grote invloed op de omvang en de samenstelling van de huishoudens. Tabel 17 geeft hiervan een duidelijk beeld. Bij de beroepstak van de landbouw wordt onmiddellijk een onderscheid gemaakt per sociale klasse.

TABEL 17 :

DE GEMIDDELDE OMVANG EN SAMENSTELLING VAN DE
HUISHOUDENS PER BEROEPSTAK,
MIDDEN-BRABANT 1796

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Landbouw	1.83	1.61	0.50	2.11	3.94	0.13	0.35	0.02	0.50	4.45
pachter	1.77	1.65	1.07	2.72	4.59	0.24	2.10	—	2.34	6.83
kleine boer	1.87	1.61	0.46	2.07	3.94	0.11	0.06	0.02	0.19	4.13
dagloner	1.80	1.59	0.29	1.88	3.68	0.12	0.01	0.04	0.17	3.85
Nijverheid	1.81	1.58	0.61	2.19	4.00	0.11	0.40	0.01	0.51	4.51
Ec. + Maatsch. dienst.	1.71	1.47	0.62	2.09	3.80	0.09	0.64	0.13	0.86	4.67
Beroep niet vermeld	1.08	0.52	0.95	1.47	2.55	0.20	0.25	—	0.45	3.00
Totaal	1.78	1.58	0.55	2.13	3.91	0.13	0.36	0.03	0.52	4.43

Verklaring van de kolommen :

1. Ouders — 2. Kinderen < 16 jaar — 3. Kinderen > 16 jaar — 4. Totaal kinderen — 5. Totaal gezin — 6. Inwonende verwanten — 7. Inwonend personeel — 8. Kostgangers — 9. Totaal inwoning — 10. Totaal huishouden.

De omvang van de huishoudens uit de verschillende beroepstakken is nagenoeg gelijk. Huishoudens uit de tertiaire sector zijn het grootst, deze uit de landbouw het kleinst. In deze laatste beroepstak hebben we echter een bijkomende onderverdeling doorgevoerd. Aldus komen de huishoudens van de pachters sterk op de voorgrond te staan (6,83 personen tegen gemiddeld 4,38). Hun huishouden is gemiddeld 56% groter dan het doorsnee huishouden. We moeten hier echter meer de nadruk leggen op het verschil in de samenstelling. De inwoning in de huishoudens van de pachters is vier maal zo groot als het algemeen gemiddelde. Het bedraagt 34% van het huishouden tegen gemiddeld 12%. De grotere omvang van de inwoning wordt er bepaald door een uitdrukkelijke aanwezigheid van inwonend personeel (2,10 personeelsleden tegen gemiddeld 0,36) en

een dubbel zo grote presentie van inwonende verwanten. Ook de omvang van het pachtersgezin is merkkelijk groter dan de gezinnen uit de andere beroepstakken. Deze grotere omvang wordt bepaald door de belangrijkheid van het blijven inwonen van de kinderen ouder dan 16 jaar (1,07 kinderen tegen doorgaans 0,55). Heel anders ziet het huishouden van de dagloner er uit. De inwoning is er beperkt tot 4%. Deze inwoning bestaat dan nog voor 70% uit verwanten. Het gezin van de dagloner bedraagt vier-vijfde van de omvang van het pachtersgezin. Kinderen van 16 jaar en meer moesten bij de dagloners vrij vlug het huis uit. Tot slot van de bespreking van tabel 17 moeten we de lezer nog attent maken op de groep met gezinshoofden waarvoor geen beroepsvermelding in de bron opgegeven werd. Een overlopen van de verschillende gemiddelden laat reeds veronderstellen dat ze zeer heterogeen is samengesteld — zowel een weduwe van een belangrijke pachter als een alleenstaande spinster werden hier samengebracht. De groep (60 eenheden) bestaat hoofdzakelijk uit weduwen (gemiddelde gezinshoofdtype 1,08). Bij hen vinden we nog een sterke aanwezigheid van oudere kinderen, inwonende familieleden (voornamelijk gehuwde kinderen) en een niet onbelangrijk aantal personeelsleden. In bijlage 7 hebben we de gegevens verder opgesplitst per leeftijdsgroep zodat we het ontwikkelingsproces van de huishoudens kunnen volgen rekening houdend met de leeftijd en met de sociale en professionele positie van het hoofd van het huishouden. Terzelfdertijd kan een antwoord gegeven worden op de vraag in hoeverre de noodzaak van een constante bezetting van arbeidskrachten op het landbouwbedrijf een invloed uitoefende op de veranderingen in de samenstelling van het huishouden. Hierbij moet dan vooral de aandacht toegespitst worden op de aanwezigheid van kinderen van 16 jaar en meer en van personeelsleden binnen het huishouden (“The servants’ main function in the peasant household was a labor substitute for children”) (73).

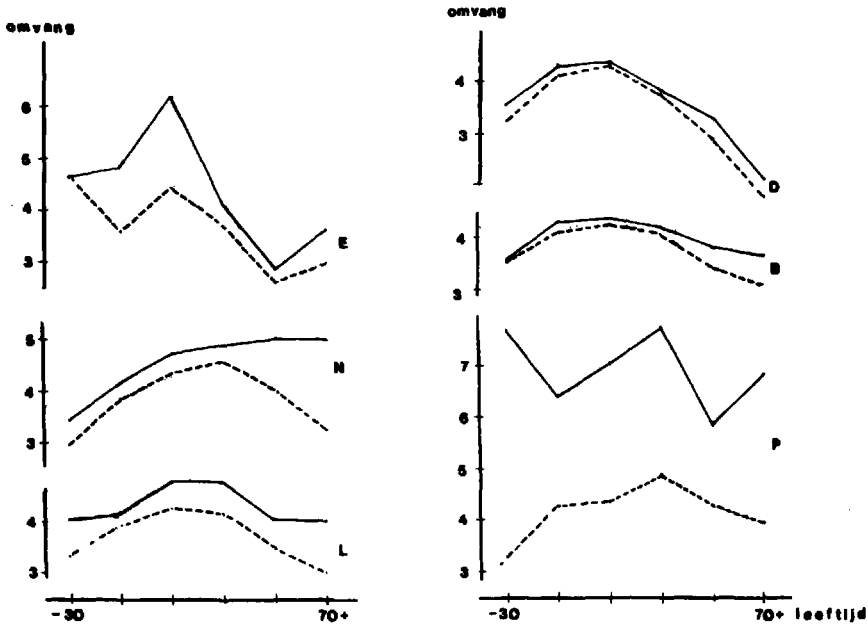
Om het herhalen van dezelfde cijfers uit bijlage 7 — maar in nieuwe combinaties — te vermijden, gaan we over tot grafische weergave ervan, wat tot voordeel heeft dat de lezer veel vlugger de onderlinge verschillen kan opmerken (fig. 2).

(73) Cfr. L.K. BERKNER, “The Stem Family...”, p. 413 e.v. Martine SEGALLEN, “The Family Cycle and Household Structure : Five Generations in a French Village”, *Journal of Family History*, II, 1977, 3, pp. 223-236. C. VANDENBROEKE, “Bevolkingsstructuur...”, pp. 286-301.

FIGUUR 2 :

VERLOOP VAN DE OMVANG VAN HET GEZIN EN VAN HET HUIS-
HOUDEN NAAR GELANG DE BEROEPSTAK EN DE LEEFTIJDGROEP
VAN HET GEZINSHOOFD

Verklaring : — omvang huishouden
-- omvang gezin
B kleine en middelgrote boeren
D dagloners
E economische en maatschappelijke diensten
L landbouw
N nijverheid
P pachters

In het meer algemene gedeelte van onze uiteenzetting wezen we reeds op de steeds veranderende omvang van het gezin en van het huishouden al naar gelang de leeftijd van het hoofd van het huishouden. Ook bij een opsplitsing per beroepsklasse komt dit veranderingsproces duidelijk tot uiting. De gezinnen uit de primaire en secundaire sector zijn het grootst in de leeftijdsgroep 50-59 jaar. Bij de tertiaire sector werd dit toppunt reeds bereikt in de leeftijdsklasse 40-49 jaar. Ook de omvang van de huishoudens was in deze beroepstak in dezelfde leeftijdsgroep het grootst. Daarna trad er een zeer sterke vermindering op, die alleen op late leeftijd doorbroken werd. Bij de landbouwers trad zowel in de omvang van de huishoudens als van de gezinnen eerst een geleidelijke daling in vanaf 60 jaar. De omvang van de huishoudens uit de secundaire sector daarentegen nam blijvend toe. Gezien het belang van de primaire sector is het interessant deze verder op te splitsen in zijn sociale componenten. De gezinnen van de pachters bleven toenemen tot het gezinshoofd ging behoren tot de leeftijdsgroep 50-59 jaar. Bij de kleine boeren en dagloners hield deze groei reeds op in de leeftijdsgroep 40-49 jaar. De omvang van de huishoudens kende een nagenoeg zelfde verloop. Bij de dagloners trad reeds een daling op vanaf de leeftijd van 40 jaar. Zoals uit figuur 2 duidelijk valt af te leiden heeft het belang van de inwoning een duidelijke invloed op de veranderende omvang van het huishouden. Wanneer we de inwoning uitdrukken als een procent van de totale omvang van het huishouden, komt met uitzondering van de pachters en de economische en maatschappelijke diensten de leeftijdsgroep 50-59 jaar naar voor als deze waarin de inwoning het laagst is (10% bij de landbouwers, één-twintigste bij de nijverheid, 3 en 1% bij respectievelijk de kleine boeren en de dagloners). Bij de twee uitzonderingen viel die minimum waarde te noteren binnen de leeftijdsklasse 60-69 jaar (tabel 18).

TABEL 18 :

HET PROCENTUEEL BELANG VAN DE GROEP INWONENDEN TEN
OPZICHTE VAN DE OMVANG VAN HET HUISHOUDEN BEREKEND
PER LEEFTIJDGROEP, MIDDEN-BRABANT 1796

	Leeftijdsgroep					
	- 30	30-39	40-49	50-59	60-69	70+
Landbouw	17	6	9	10	14	25
pachter	57	32	37	30	25	42
kleine boer	2	4	3	3	9	14
dagloner	7	5	1	1	12	16
Nijverheid	15	8	8	5	20	35
Ec. + maatsch. dienst.	0	27	21	10	7	17

Uit de cijfers valt ook af te leiden dat de inwoning nagenoeg onbestaande was bij de laagste sociale klassen.

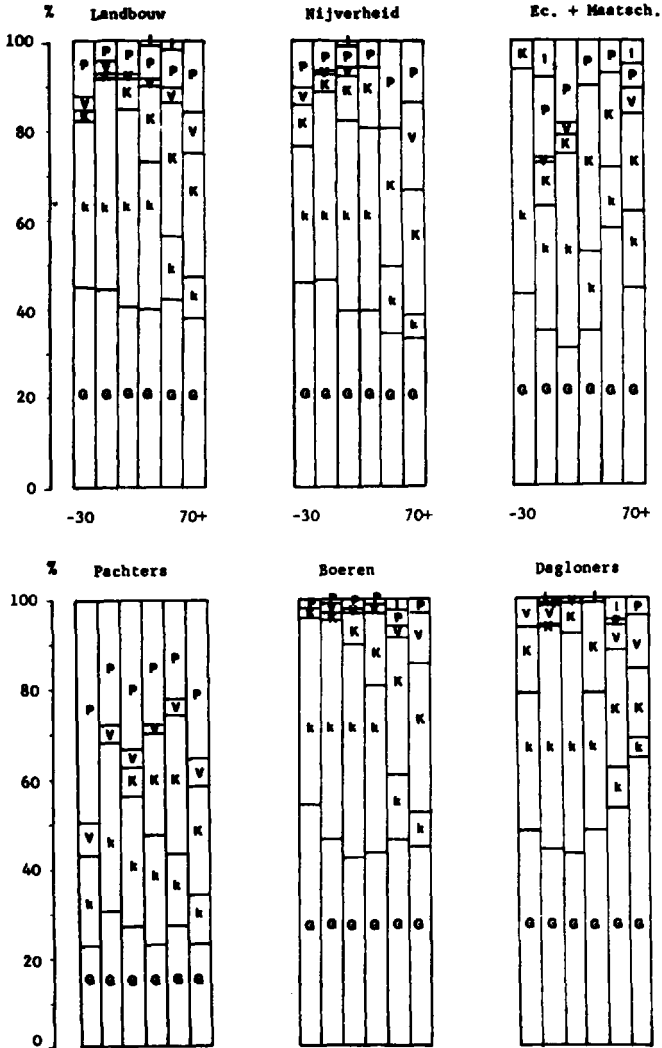
Naar het einde van de "developmental cycle" nam het belang van de inwoning merkelijk toe. Deze groei was vooral het grootst bij de laagste sociale klassen. Bij de pachters en de huishoudens uit de tertiaire sector bedroeg de aangroei van de inwoning in de huishoudens uit de leeftijdsgroep van 70 jaar en meer tegenover deze van 50-59 jaar respectievelijk 25 en 40%. Bij de kleine boeren steeg dit reeds met 292%. In de huishoudens uit de secundaire sector en bij de dagloners liep deze stijging op tot 600 en 1000%. Gelijkaardige bevindingen werden reeds vastgesteld voor Zuid-West-Brabant, Zuid-Vlaanderen en voor verschillende regio's in het buitenland (74).

Om een duidelijker inzicht te krijgen in de hier bestudeerde veranderingen moeten we overgaan tot een nog verdere opsplitsing van de twee hoofdcomponenten : gezin en inwoning (zie bijlage 7 en fig. 3).

(74) F. DAELEMANS, *Het Pajottenland...*, p. 234. C. VANDENBROEKE, "Bevolkingsstructuur...", p. 287. L.K. BERKNER, "The Stem Family...", p. 408.

FIGUUR 3 :

PROCENTUELE VERDELING VAN DE SAMENSTELLING VAN DE
TYPE-HUISHOUDENS PER BEROEPSTAK EN PER LEEFTIJDGROEP
VAN HET GEZINSHOOFD

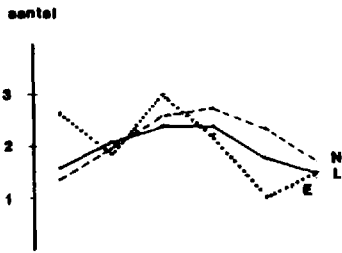
Bij de gezinshoofdtypen dient de aandacht gevestigd te worden op de zeer lage waarden voor de dagloners en in het bijzonder voor de huishoudens uit de nijverheid in de leeftijdsgroep beneden 30 jaar. Dit wijst op een andere houding in verband met de vorming van een gezin dan gangbaar was bij voornamelijk de kleinere boeren en de economische en maatschappelijke diensten. In deze laatste beroepsgroepen werd eerst tot de vorming van een nieuw gezin overgegaan zodra men zeker was een bedrijf te kunnen overnemen, of benoemd te zijn in een min of meer vaste betrekking. Dagloners en in de nijverheid tewerkgestelden hadden bij het langer in het ouderlijk huis blijven geen bijkomende voordelen te verwachten. Zij gingen zich dan ook veel vlugger ergens zelfstandig vestigen zonder daarom reeds in het huwelijk te zijn getreden. Dit gebeurt meestal in de daarop volgende leeftijdsgroep. In die periode van de "developmental cycle" worden immers nagenoeg alle huishoudens geleid door een echtpaar. Eerst na de leeftijd van 60-69 jaar treden opnieuw duidelijke verschillen op. Eerst merkbaar bij de gezinnen uit de tertiaire sector, daarna ook bij de pachters. Dit kan erop wijzen dat in deze sociale klassen een tweede huwelijk, vooral van de pachteres, veel minder voorkwam. Heel deze evolutie wijst in de richting van een restrictief huwelijkspatroon (cfr. supra tabel 15).

De belangrijkste component in het huishouden is de kinderrijkdom. Bij de beroepstak van de landbouw blijft het gemiddeld aantal kinderen toenemen tot de leeftijdsgroep 50-59 jaar, waarna een langzame daling optreedt. In de andere beroepstakken was het maximum reeds in de voorgaande leeftijdsgroep bereikt. Gemiddeld het grootst aantal kinderen wordt weergevonden bij de pachters. Het verschil met de kleinere boeren en de dagloners is tot 40-49 jaar zeer gering. Daarna neemt het gemiddelde in de laatste twee sociale klassen af. Bij de pachters wordt het hoogste gemiddelde bereikt op 50-59 jaar. Boeiend wordt het zodra we de kinderen opsplitsen in twee leeftijdsgroepen : beneden 16 jaar en 16 jaar en meer. Een duidelijk beeld van hun aanwezigheid wordt in figuur 4 weergegeven. Voor de kinderen onder de 16 jaar verkrijgen we nagenoeg een zelfde verloop als voor het totaal van de kinderen. Kinderen van 16 jaar en meer zijn gemiddeld het best vertegenwoordigd bij de nijverheid en het minst bij de economische en maatschappelijke diensten. Bij de primaire sector valt het belang van deze groep bij de pachters te vermelden. Ook bij de kleine boeren was hun aanwezigheid niet onbelangrijk te noemen. Bij de dagloner daarentegen waren bijna alle kinderen op hun

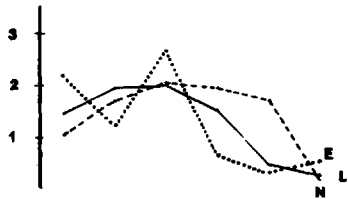
FIGUUR 4 :

VERLOOP VAN HET GEMIDDELD AANTAL KINDEREN PER GEZIN
 NAAR GELANG DE BEROEPSTAK EN DE LEEFTIJDGROEP VAN
 HET GEZINSHOOFD

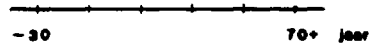
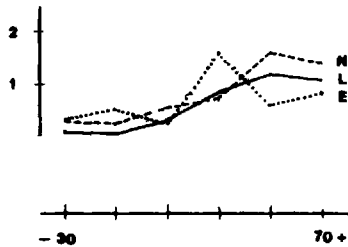
KINDEREN : totaal aantal.

KINDEREN : - 16 jaar

KINDEREN : 16 jaar en meer.

16de reeds het huis uit. We kunnen hierin een bevestiging zien van wat we hoger schreven over de verschillende houding per sociale klasse.

Het verschil in de aanwezigheid van oudere kinderen in het gezin komt duidelijk tot uiting zodra we hun aanwezigheid uitdrukken als een relatieve waarde ten opzichte van de totale omvang van het gezin. Voor de laatste drie levenscycli bedroeg dit aandeel per beroepsklasse :

	50-59 (%)	60-69 (%)	70+ (%)
Landbouw	19	35	37
pachter	33	42	41
kleine boer	17	34	38
dagloner	10	30	19
Nijverheid	15	38	42
Ec. + maatsch. diensten	42	23	27
Totaal	19	35	37

De aanwezigheid van oudere kinderen in de gezinnen van de pachters komt hier nog eens duidelijk naar voor.

In nauw verband met de aanwezigheid van de oudere kinderen staat de aanwezigheid van de inwonenden en meer in het bijzonder de aanwezigheid van inwonende personeelsleden (cfr. bijlage 7).

Het gemiddeld aantal inwonende verwanten loopt nogal sterk uiteen per leeftijdsgroep en per leeftijdsklasse. In de jonge gezinnen (- 30 jaar) was hun aanwezigheid belangrijk in de huishoudens van de pachters (één inwonende verwant(e) per twee huishoudens) en van de dagloners (één per vier huishoudens). In de volgende leeftijdsgroepen verminderde hun gemiddelde aanwezigheid langzaam tot het dieptepunt in de leeftijdsgroep 50-59 jaar (gemiddeld 0,06 personen). Daarna nam hun belang opnieuw toe, vooral dan in de beroepstak van de landbouw, met een gelijke gemiddelde aanwezigheid in de huishoudens van de pachters en van de kleine boeren. Alleen in de laatste levenscyclus zal het belang van de groep inwonende verwanten 10% van de omvang van het huishouden omvatten.

Dit percentage komt overeen met Zuid-Vlaanderen. Samenwonen ging echter niet zonder een reeks spanningen en duidelijke voorafgaande afspraken omtrent de inbreng van de beide partijen (75). De

(75) C. VANDENBROEKE, "Bevolkingsstructuur...", p. 292. ID., "Het seksueel gedrag der jongeren in Vlaanderen sinds de late 16de eeuw", *Bijdragen tot de Geschiedenis*, LXII, 1979, 3-4, pp. 193-230. ID., "Seksualiteit en huwelijksbele-

romantische theorieën over het ideaal van de uitgebreide gezinnen, zoals die werden verkondigd door de 19de-eeuwse sociale hervormers, stroken dus helemaal niet met de werkelijkheid. De inwoning van ouders bij gehuwde kinderen was vrij uitzonderlijk (76).

De groep van de kostgangers was totaal onbelangrijk. Alleen in de levenscyclus van 30-39 jaar zijn ze bij alle beroepen aanwezig en vooral bij de economische en maatschappelijke diensten. Deze uitzonderlijke piek wordt verklaard door de drie gasten, Henri Van Den Eede en zijn twee dochters, die de 37-jarige alleenstaande herbergierster, Jeanne Peeters te logeren had. Verder bestond deze inwoning vooral uit weeskinderen, vondelingen uit Brussel. De opname van deze kinderen was voor velen een surplus aan inkomen (77). Het belang van deze groep was nooit groter dan 7%.

De belangrijkste component van de groep inwonenden werd gevormd door het dienstpersoneel. Bij kleine boeren en de dagloners was hun aanwezigheid echter te verwaarlozen. Ze bedroeg er nooit meer dan 3%. In Zuid-West-Brabant vond men in maximaal 6% van deze huishoudens personeel terug (78). Gewoonlijk waren dit jonge meiden van minder dan 17 jaar. Belangrijker was hun aanwezigheid in de huishoudens uit de secundaire sector. Vooral in de leeftijdsgroep van 60 jaar en meer. Ook in de jonge gezinnen was hun aandeel niet onbelangrijk. Personeel was in de huishoudens uit de tertiaire sector vooral terug te vinden in de leeftijdsgroep 40-49 jaar. Daarna verminderte het belang zeer duidelijk. In de laatste levenscyclus bijvoorbeeld was hun belang gedaald tot één-derde van wat het was in de pe-

ving in Vlaanderen", *Spiegel Historiae*, 1979, pp. 425-433. J. DE BROUWER, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795*, Tielt, 1971-72. ID., *Bijdrage tot de geschiedenis van de kerkelijke instellingen en het godsdienstig leven in het land van Aalst tussen 1621 en 1796*, p. 974 e.v. J. SCHOENAERTS, *Kerk en gelovigen in de dekenij Waas tijdens de XVIIIde eeuw. Bijdrage tot de studie van het kerkelijk leven in het bisdom Gent*, Leuven, 1979, pp. 124-132 (Belg. Centr. voor Landel. Geschiedenis, Publ. nr. 57). P. CHRISPEELS, *Kerkelijk leven in dekenij Sint-Pieters-Leeuw (1573-1795)*, Leuven, 1972, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL. P. CHAUNU, *Histoire science sociale*, Parijs, 1974, p. 327.

(76) L.K. BERKNER, "The Stem Family...", p. 405. R. LESTHAEGHE, "Een demografisch model voor de Oostvlaamse landelijke populatie in de 18de eeuw", *B.T.N.G.*, V, 1974, p. 98. C. VANDENBROEKE, "Bevolkingsstructuur...", p. 292.

(77) E. SCHOLLIERS en C. VANDENBROEKE, "Structuren...", *N.AGN.* 5.

(78) F. DAELEMANS, *Het Pajottenland...*, p. 238.

riode van 30-39 jaar. Het is vooral bij de pachters dat dienstpersoneel aanwezig was. In de categorie gezinnen van minder dan 30 jaar maakten ze meer dan de helft van het huishouden uit. Hun belang daalde dan tot 28 % van de omvang der huishoudens uit de levenscyclus 60-69 jaar. In de huishoudens van de oudste pachters klom hun belang opnieuw op tot één-derde van het totaal. Hieruit blijkt nog de belangrijke rol die het dienstpersoneel speelde op de grotere bedrijven. Tevens komt de omgekeerde evolutie in vergelijking met de aanwezigheid van oudere kinderen tot uiting. De correlatiecoëfficiënt tussen de twee componenten bedraagt - 0,5107. In de dorpen van het "Waldviertel" (Oostenrijk) bedroeg deze correlatiecoëfficiënt - 0,17 (79).

Het probleem van het constant houden van de beschikbare mankracht op de bedrijven moet als motor achter deze evolutie beschouwd worden. Deze stelling kan aangetoond worden door per leeftijdsgroep het beschikbaar arbeidspotentieel te berekenen. Vooral deze omrekeningen naar behoren kunnen uitgevoerd worden moeten eerst enkele reducties worden doorgevoerd. Niet iedereen op het bedrijf is immers op dezelfde manier betrokken bij het productieproces. We nemen hier de omrekeningen over die C. Vandebroeke gebruikte (80). De activiteitsgraad van de ouders wordt bepaald op 3/4, deze van de kinderen beneden de 16 jaar op 1/2 terwijl voor de andere leden een "full-time" prestatie wordt verondersteld. In onze berekeningen houden we geen rekening met de inbreng van de kostgangers, alhoewel ze in het drukke seizoen wel op het bedrijf een handje zullen toegestoken hebben. Per leeftijdsgroep geeft dat dan volgende waarden voor de beschikbare mankracht (tabel 19).

(79) L.K. BERKNER, "The Stem Family...", p. 413.

(80) Cfr. zelfde omrekeningen voorgesteld door C. VANDENBROEKE, "Bevolkingsstructuur...", p. 295. Deze verschillen enigszins van de reducties gebruikt door L.K. BERKNER, "The Stem Family...", p. 415.

TABEL 19 :

BESCHIKBARE MANKRACHT PER HUISHOUDEN EN PER LEEFTIJD-
GROEP OP HET BEDRIJF VAN DE PACHTER EN DE KLEINE BOER,
MIDDEN-BRABANT 1796

	- 30 jaar	30-39	40-49	50-59	60-69	70 +
Pachter						
mankracht	6.44	4.82	5.51	6.30	4.94	6.00
% personeel	51.00	28.00	34.00	28.00	22.00	36.00
Kleine boer						
mankracht	2.33	2.72	2.87	2.94	2.97	3.05
% personeel	2.00	0.70	2.00	0.70	3.00	3.00

Bij de bespreking van tabel 19 moet rekening worden gehouden met de lichte overschatting van de mankracht in de laatste leeftijdsgroep. Hierin zijn immers de inwonende kleinkinderen als volwaardige arbeidskrachten meegerekend. Na hun eliminatie bekomt men iets lagere waarden. De bezetting van het aantal arbeidskrachten in het begin van de "developmental cycle" der pachters ligt eveneens vrij hoog. Hier moeten de kinderen beneden de 16 jaar, die aangerekend werden als halve krachten, eveneens geëlimineerd worden. Na de eliminatie van deze storende factoren bekomt men een nagenoeg constante bezetting van de mankracht op het bedrijf. Bij de pachters vindt men een lichte stijging van de bezetting tot de leeftijdsgroep van 50-59 jaar. Deze evolutie komt overeen met de tendens die men bij hen kan opmerken in het verloop van het bezit.

Met de leeftijdstoename van het gezinshoofd nam ook het bezit toe. De toename hield aan tot de leeftijd van ca. 50 jaar, waarna een langzame vermindering optrad. Dit stemt echter niet helemaal overeen met de situatie op het platteland rond Firenze waar D. Herlihy en C. Klapisch-Zuber tot de bevinding kwamen dat het familiefortuin van de boer vanaf zijn 40ste tot op het ogenblik van diens dood bleef toenemen. Het huwelijk van een dochter of een zoon oefende daarop geen invloed uit. Dit was dan wel in tegenstelling met de situatie in de stad (81). Deze voorbeelden slaan op het begin van

(81) F. DAELEMANS, *Het Pajottenland...*, pp. 51-52, tabel 15 : voorbeeld uit 1709. D. HERLIHY en C. KLAPISCH-ZUBER, *Les Toscans...*, p. 491 (situatieschets via de "catasto" uit 1427). Voor Frankrijk zie o.a. : B. DEROUET, "Une démographie sociale différentielle : Clés pour un système auto-régulateur des po-

de 18de eeuw en het eerste kwart van de 15de eeuw. Het zou nuttig zijn ze uit te breiden voor meerdere regio's en perioden.

De beschikbare arbeidskracht bij de kleine boeren daarentegen neemt constant toe, wat leidt tot een verdoken werkloosheid op die bedrijven (zie infra). De constante in het aanwezige arbeidspotentieel wijst er ook op dat men op het einde van de 18de eeuw niet geneigd was — noch bij de pachters, noch bij de kleine boeren — over te gaan tot een opsplitsing van het bedrijf. Slechts in zeer uitzonderlijke gevallen zal de boer afstand doen van een deel van zijn bedrijf. Een rechtstreeks gevolg hiervan is dat het patriarchaal gezag verstevigd wordt (82). Om deze situatie te kunnen handhaven werd personeel gebruikt : inschakelen van hulp van buitenaf zolang of zodra de eigen arbeidskrachten onvoldoende zijn; afstoten van dat personeel zodra beroep kan gedaan worden op de hulp van binnen het gezin.

Ook financieel-economische redenen hebben een grote invloed gehad op deze ontwikkeling, vooral dan bij de kleinere eigenaars. Een quasi onaflosbare schuldenlast bond hen meer en meer tot hun dood aan hun bedrijf (83).

De aanwezige arbeidskrachten binnen de huishoudens der dagloners kennen een ander verloop. Daar wordt in de leeftijdsgroep van 40-49 jaar een toename van 18% t.o.v. de minder dan 30-jarigen vastgesteld. Daarna treedt een daling op, die echter niet zo snel gaat als de afname van de omvang van de huishoudens. Een nagenoeg zelfde verloop kennen de huishoudens uit de tertiaire sector. De stijging bedraagt hier voor dezelfde referentie leeftijdsgroepen 45%. De terugval die zich daarna aftekent was in beide vergeleken beroepsgroepen even groot (39%). De evolutie van het aanwezige arbeidspo-

populations rurales d'ancien-régime", *Annales E.S.C.*, XXXV, 1980, 1, p. 25 en G. BEAUR, "Le centième denier et les mouvements de propriété. Deux exemples beaucerons (1761-1790)", *Annales E.S.C.*, XXXI, 1976, pp. 1010-1033.

(82) Cfr. o.a. J.L. FLANDRIN, *Les amours paysannes...*, passim; ID., *Familles, parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société*, Parijs, 1976. P. LASLETT, *The World we have lost*, Londen, 1965, 1973. Ingrid ERIKSSON and John ROGERS, *Rural Labor and Population Change*, Uppsala, 1978.

(83) C. VANDENBROEKE, "Levensstandaard en tewerkstelling...", p. 171. ID., "Landbouw in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1815", *N.AGN*, VIII, p. 101.

tentieel in de beroepstak van de nijverheid kende een zelfde verloop als bij de kleine boeren, d.i. een constante toename. In de laatste levenscyclus beschikt de ambachtsman over 77% meer arbeidskrachten dan in het begin van de "developmental cycle". Hier zien we dat de ambachtsman-gezinshoofd, evenals de kleine boer, geen afstand doet — ten voordele van zijn kinderen — van zijn positie op de arbeidsmarkt en binnen het gezin. Zulk een houding werkt een maatschappij in de hand waar een restrictief huwelijkspatroon een economische noodzaak was.

Nu we de gemiddelde beschikbare mankracht per huishouden en per bedrijf en de gemiddelde oppervlakte van de bedrijven kennen en we eveneens weten dat ruwe schattingen laten veronderstellen dat op type-bedrijven van 1 à 1,5 ha. voor het hele productieproces (mesten, ploegen, zaaïen, oogsten, dorsen ...) een 200 Man-Dag vereist is, kunnen we mits een kleine berekening de omvang van de arbeidsreserve in Midden-Brabant berekenen (84). De gemiddelde grootte van de dwerg- en kleine bedrijven bedroeg zo'n 3 ha. Werk was er voor een 600 Man-Dag of voor iets meer dan twee "full-timers" per bedrijf, bij de veronderstelling dat per jaar 250 dagen wordt gewerkt. Op al deze bedrijven bedraagt het gemiddelde surplus aan arbeidspotentieel één persoon. De gemiddelde omvang van een pachtersbedrijf moet geschat worden op een 25 à 30 ha. (gemiddeld 27,5 ha.). Alle activiteiten konden er verwezenlijkt worden in 3600 Man-Dag. Om deze opdracht te vervullen had men een 12 à 14 mensen nodig. De arbeid was er nogal ongelijk verdeeld over het jaar. Gemiddeld waren er op deze bedrijven permanent 6 volle arbeidskrachten aanwezig, wat een opening liet om tijdens de drukke seizoenen nog een 6 à 8 bijkomende arbeidsplaatsen te bieden. Aldus konden zo'n 300 à 400 seizoenarbeiders aan het werk. Keren we terug naar het arbeidspotentieel waarop de pachter beroep kon doen. Dit vertegenwoordigde een 1060 personen (85) of zo'n 28% van het aanwezige arbeidspotentieel.

(84) C. VANDENBROEKE, "Levensstandaard en tewerkstelling...", pp. 166-170. ID., "Landbouw in de Zuidelijke-Nederlanden", p. 79. Cfr. ook B.H. SLICHER VAN BATH, "Les problèmes fondamentaux de la société pré-industrielle en Europe Occidentale", *AAG-Bijdragen*, 12, 1965, pp. 3-46 en ID., "Le développement de la productivité des travaux agricoles", *AAG-Bijdragen*, 14, 1967, pp. 72-90. ID., "Agriculture in the Vital Revolution", *The Cambridge Economic History of Europe*, V, pp. 42-133.

(85) Wijze van berekening : op 446 dwerg- en kleine bedrijven één persoon maakt 446 personen, daarbij nog 200 gezinnen van dagloners, vermenigvuldigd met 2,57 (= gemiddeld arbeidspotentieel = 514 personen).

Bij deze berekeningen wordt verondersteld dat de tewerkstelling buiten de landbouw optimaal was. Rekenen we in de nijverheid eveneens een overschot van één "full-time" arbeidskracht per huishouden, bekomen we een arbeidsreserve die oploopt tot één-derde van de totale arbeidskracht in het gebied. Van deze reserve nemen de pachters tijdelijk zo'n vierde tot één-derde op. Het overige deel (1/5 tot 1/4 van het arbeiderspotentieel) moest elders een uitweg zoeken of vormde het leger van de plaatselijke werklozen. Alternatieve werkzaamheden waren een dringende noodzaak. Deze berekeningen zijn zeer ruwe schattingen. Onderzoek in andere regio's en detailspeurwerk voor zeer goed gedocumenteerde dorpen zullen deze schattingen kunnen verfijnen. De cijfers stemmen toch tot enige geruststelling als we weten dat op het einde van de 18de eeuw en in het begin van de 19de eeuw in de meeste Westeuropese landen het aantal ondersteunde armen 10 à 15 % van de nationale bevolking bedroeg (86). Werklozen uit onze berekeningen zijn niet allen ondersteunden.

In deze optiek is het ook niet te verwonderen dat men op de overbezette arbeidsmarkt met elkaar ging wedijveren en dat de lonen zeer laag konden gehouden worden en het voor de pachter voordeliger uitkwam beroep te doen op niet inwonende seizoenarbeiders dan op het duurdere personeel. Gezien de lage lonen hoefden de pachters ook geen bijkomende kosten en vooral arbeidsbesparende investeringen te overwegen. De basis van de totale midden-19de-eeuwse ontredde van de eens zo geroemde Vlaamse en Brabantse landbouw werd in deze periode gelegd (87).

5. SLOTBESCHOUWINGEN

In de voorgaande bladzijden hebben we een "fotografisch" beeld gegeven van de bevolking die op het einde van de 18de eeuw leefde in Grimbergen en in Midden-Brabant. Hierop kunnen duidelijke verschillen aangeduid worden. Verschillen die zowel betrekking

(86) C. LIS en H. SOLY, *Poverty and capitalism...*, pp. 131-214. Zie ook discussie in *T.v.S.G.* tussen J. DE VRIES en C. LIS en H. SOLY.

(87) C. VANDENBROEKE, "Bevolkingsstructuur...", p. 299. C. LIS, "Sociale politiek in Antwerpen (1779). Het controleren van de relatieve overbevolking en het reguleren van de arbeidsmarkt", *T.v.S.G.*, 1976, pp. 146-166.

hebben op de sociale samenstelling als op de omvang en de structuur van de huishoudens.

In een maatschappij waar nog meer dan 80% van de huishoudens in de landbouw tewerkgesteld waren, was onderscheid vooral gebaseerd op de grootte van de landbouwbedrijven. De meest opvallende verschillen tussen de dorpen zijn niet zozeer terug te vinden in de klassieke smalle bovenlaag van de in aanzien belangrijke pachters, noch in de bredere onderbouw, gevormd door de massa der landarbeiders, maar wel door een verschillende uitbouw van de midden-groep. Te Grimbergen omvatten de kleine en middelgrote landbouwbedrijven ongeveer 1/3 van het geheel. Te Humbeek was dat 2/3 tot 3/4.

Deze totaal uiteenlopende sociale opbouw van de bevolking had een duidelijke invloed op tal van andere factoren. De graad van het analfabetisme onder de bevolking was lager te Humbeek dan te Grimbergen, de omvang van de huishoudens verschilde eveneens (gemiddeld 4,25 personen te Grimbergen tegenover 4,61 te Humbeek). Ook de samenstelling van de huishoudens liep uiteen. Deze vaststelling voor het algemeen beeld gaat zeker op bij de opsplitsing van de huishoudens naar sociale positie van de hoofden van huishoudens. Pachters hadden merkkelijk grotere huishoudens en gezinnen dan de andere sociale groepen. De grotere omvang werd bepaald door een sterkere aanwezigheid van inwonende ongehuwde kinderen van 16 jaar en meer en door een nadrukkelijke presentie van inwonende meiden en vooral knechten. Naarmate men de sociale ladder afdaalt zal de omvang van de huishoudens afnemen en de inwoning tot nagenoeg nul herleid worden. De functie van het huishouden als eenheid van productie en consumptie wordt hierdoor sterk beklemtoond.

De verandering per sociale groep is ook merkbaar tussen de verschillende leeftijdsgroepen. Dit heeft niet zozeer betrekking op de omvang dan wel op de samenstelling van de huishoudens. Dat de omvang weinig verandering ondergaat is te verklaren door de zorg van de constante bezetting van het aantal aanwezige arbeidskrachten op het bedrijf en het gebrek aan alternatieven dat aan de jongeren werd geboden. Gezien het gezin een dynamisch gegeven is, zal de aanwezigheid van kinderen, die in het productieproces kunnen ingeschakeld worden, een doorslaggevende factor zijn in de verdere samenstelling van de huishoudens. Personeel was slechts een aanvulling dat even vlug werd opgenomen als opnieuw afgestoten.

De opname van familieleden was in alle sociale groepen uiterst

miniem (in 9% van de huishoudens). Alleen op latere leeftijd, en dan nog voornamelijk bij de sociaal beter gesitueerden werd hun aanwezigheid genoteerd. Deze inwoning bestond dan voornamelijk uit gehuwde kinderen, die zich aldus van de opvolging binnen het bedrijf wisten te verzekeren. Dat dit door sociale en economische omstandigheden gedwongen samenwonen spanningen tussen de gezinsleden meebracht, wordt in verschillende sociaal geïnspireerde romans beschreven! De in de 19de eeuw zo geroemde en bezongen uitgebreide gezinnen waren — voor zover de documentatie beschikbaar is — grote uitzonderingen: meer dan 90% van de huishoudens waren conjugale huishoudens. Het propageren in de 19de eeuw van veelgeneratiehuishoudens moet dan eerder gezien worden als een poging om het hoofd te bieden aan het versnelde verpauperingsproces en de enorm groeiende uitgaven voor de bijstandverlening (87). Een nadere ontleding van de besluitvorming van de overheid inzake dit probleem (88) en van de geschriften van de theoretici kan hier meer klaarheid brengen. Uit de nu reeds gekende gegevens voor alle samenlevingen, blijkt dat de huishoudens steeds een beperkte en nagenoeg constante omvang hadden, die sterk geconditioneerd was door de economische functie van het huishouden als produktieëenheid. Werd het gezin/huishouden te groot, dan werden de overtollige leden vlug uitgestoten. Men bleef dan alleen nog de mogelijkheid een uitvlucht te zoeken in een alternatieve werkgelegenheid of de migratie.

De economische mogelijkheden speelden dus een belangrijke rol binnen het demografisch proces. In nieuwe onderzoeken zal de correlatie tussen deze twee elementen sterk moeten benadrukt worden. Terzelfdertijd zal ook de inwerking ervan op het demografisch gedrag per sociale klasse nader moeten onderzocht worden (89).

(87) C. VANDENBROEKE, "Bevolkingsstructuur...", p. 299. C. LIS, "Sociale politiek in Antwerpen (1779). Het controleren van de relatieve overbevolking en het reguleren van de arbeidsmarkt", *T.v.S.G.*, 1976, pp. 146-166.

(88) Patricia SCHOLLIERS-VAN DEN EECKHOUT, "De geschiedenis van de "Vondelingenbak" te Brussel. Conflicten tussen moraliteit en administratieve zuinigheid", *Annalen van de Belg. Verenig. voor Hospitaalgeschiedenis*, XVI, 1978, pp. 59-85.

(89) Bij de voltooiing van dit artikel houden we er aan de Prof. R. De Bock-Doehaerd, J. Hannes, E. Scholliers, Dr. C. Vandenbroeke en Dr. J. Verhelst te danken voor het doorlezen van een eerdere versie en het formuleren van enkele kritische opmerkingen.

BIJLAGE 1 :

LEEFTIJDSTRUCTUUR IN MIDDEN-BRABANT, 1796

Leeftijdsgroep	Mannen				Vrouwen				Alg. Tot.
	Geh.	Wed.	Ong.	Totaal	Geh.	Wed.	Ong.	Totaal	
-12	—	—	—	—	—	—	—	—	1420
12-14	—	—	80	80	—	—	74	74	154
15-19	—	—	160	160	1	—	158	159	319
20-24	12	—	162	174	40	—	136	176	350
25-29	63	—	102	165	92	1	74	167	332
30-34	121	—	50	171	137	—	39	176	347
35-39	114	—	36	150	118	1	14	133	283
40-44	143	3	23	169	129	8	13	150	319
45-49	91	4	19	114	96	6	12	114	228
50-54	96	5	16	117	72	13	3	88	205
55-59	45	2	9	56	53	8	7	68	124
60-64	67	12	12	91	57	14	1	72	163
65-69	36	8	8	52	19	19	—	38	90
70-74	24	5	4	33	9	14	2	25	58
75-79	11	8	2	21	6	9	3	18	39
80+	8	13	6	27	2	4	3	9	36

BIJLAGE 2 :

FREKWENTIEVERDELING VAN DE HUISHOUDENS NAAR GROOTTE, MIDDEN-BRABANT 1796

Grootte	Aantal huish.	%	Aantal personen	%
1	46	4.51	46	1.03
2	152	14.90	304	6.80
3	198	19.41	594	13.29
4	204	20.00	816	18.26
5	160	15.70	800	17.91
6	103	10.10	618	13.83
7	70	6.26	490	10.97
8	40	3.92	320	7.16
9	21	2.06	189	4.23
10	14	1.37	140	3.13
11	4	0.39	48	1.07
12	4	0.39	48	1.07
13	—	—	—	—
14	2	0.20	28	0.63
15	1	0.10	15	0.34
16	1	0.10	16	0.36
Totaal	1020	100,-	4468	100,-

BIJLAGE 3 :

**FREKWENTIEVERDELING VAN DE GEZINNEN NAAR GROOTTE,
MIDDEN-BRABANT 1796**

Grootte	Aantal gez.	%	Aantal personen	%
1	81	8.0	81	2.1
2	207	20.2	414	10.5
3	187	18.3	561	14.3
4	200	19.6	800	20.4
5	154	15.1	770	19.6
6	97	9.5	582	14.8
7	57	5.6	399	10.1
8	19	1.9	152	3.9
9	11	1.1	99	2.5
10	6	0.6	60	1.5
11	1	0.1	11	0.3
Totaal	1020	100,-	3929	100,-

BIJLAGE 4 :

**FREKWENTIEVERDELING VAN DE KINDERGROEP NAAR GROOTTE,
MIDDEN-BRABANT 1796**

Aantal kinderen	Aantal gezinnen	%	Aantal kinderen	%
0	241	23.7	0	—
1	192	18.8	192	9.1
2	213	20.8	426	20.1
3	174	17.0	522	24.7
4	92	9.0	368	17.4
5	68	6.8	340	16.3
6	22	2.1	132	6.0
7	11	1.1	77	3.7
8	6	0.6	48	2.3
9	1	0.1	9	0.4
Totaal	1020	100,-	2114	100,-

BIJLAGE 5 :

VERDELING VAN HET PERSONEEL NAAR OMVANG EN GESLACHT
OVER DE HUISHOUDENS MET PERSONEEL,
MIDDEN-BRABANT 1796

Samenstelling	Huis- houdens	Knechten	Meiden	Totaal
1 knecht	30	30	—	30
1 meid	42	—	42	42
2 knechten	10	20	—	20
2 meiden	3	—	6	6
1 knecht, 1 meid	37	37	37	74
3 knechten	2	6	—	6
2 knechten, 1 meid	9	18	9	27
1 knecht, 2 meiden	4	4	8	12
3 knechten, 1 meid	4	12	4	16
2 knechten, 2 meiden	4	8	8	16
4 knechten, 1 meid	2	8	2	10
3 knechten, 2 meiden	5	15	10	25
5 knechten, 1 meid	1	5	1	6
4 knechten, 2 meiden	3	12	6	18
5 knechten, 2 meiden	2	10	4	14
4 knechten, 3 meiden	1	4	3	7
6 knechten, 2 meiden	2	12	4	16
9 knechten, 3 meiden	1	9	3	12
10 knechten, 3 meiden	1	10	3	13
Totaal	163	220	150	370

BIJLAGE 6 :

VERDELING VAN DE HUISHOUDENS NAAR GEZINSHOOFDTYPE IN
FUNCTIE VAN DE BEROEPSKLASSE EN DE LEEFTIJD VAN HET HOOFD
VAN HET HUISHOUDEN,
MIDDEN-BRABANT 1796

	Gezinshoofdtype (%)						
	1	2	3	4	5	6	7
Landbouw							
- 40 jaar	92.6	0.8	0.4	0.4	4.6	0.4	0.8
40 - 49	89.0	4.8	—	1.0	3.3	1.0	1.0
50 - 59	83.5	5.0	0.7	3.6	4.3	—	2.9
60 +	66.9	10.2	—	13.9	7.8	1.2	—
Pachter							
- 40 jaar	87.5	4.2	4.2	—	4.2	—	—
40 - 49	86.2	6.9	—	—	6.9	—	—
50 - 59	80.0	12.0	—	—	4.0	—	4.0
60 +	62.9	17.1	—	20.0	—	—	—
Kleine boer							
- 40 jaar	96.6	—	—	—	2.0	0.7	0.7
40 - 49	91.5	3.1	—	1.6	2.3	—	1.6
50 - 59	86.7	1.3	1.3	4.0	2.7	—	4.0
60 +	71.4	7.7	—	13.2	7.7	—	—
Dagloner							
- 40 jaar	87.7	1.2	—	1.2	8.6	—	1.2
40 - 49	84.0	8.0	—	—	4.0	4.0	—
50 - 59	79.5	7.7	—	5.1	7.7	—	—
60 +	60.5	10.5	—	7.9	15.8	5.3	—
Nijverheid							
- 40 jaar	86.0	—	—	2.0	6.0	—	6.0
40 - 49	90.0	—	—	2.5	2.5	—	5.0
50 - 59	90.0	—	—	5.0	5.0	—	—
60 +	69.2	3.9	—	11.5	15.4	—	—
Ec. + Maatsch. diensten							
- 40 jaar	82.4	—	—	—	11.8	—	5.9
40 - 49	90.9	—	—	—	9.1	—	—
50 - 59	57.1	—	—	—	28.6	—	14.3
60 +	60.0	10.0	—	20.0	10.1	—	—
Beroep niet vermeld							
- 40 jaar	—	—	—	—	40.0	40.0	20.0
40 - 49	—	100,-	—	—	—	—	—
50 - 59	7.1	57.1	28.6	—	—	7.1	—
60 +	14.3	62.9	5.7	—	14.3	2.9	—

Verklaring gezinshoofdtype : zie tabel 15.

BIJLAGE 7 :

GEMIDDELDE SAMENSTELLING VAN DE HUISHOUDENS PER
BEROEPSGROEP EN PER LEEFTIJDSCLASSE VAN HET
GEZINSHOOFD, MIDDEN-BRABANT 1796

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
	- 30 jaar								
Landbouw	1.82	1.48	0.08	1.56	3.38	0.14	0.53	—	4.06
pachters	1.75	1.50	—	1.50	3.25	0.50	3.88	—	7.63
kleine boer	1.94	1.50	0.06	1.56	3.50	—	0.06	—	3.56
dagloner	1.68	1.45	0.14	1.59	3.27	0.23	—	—	3.50
Nijverheid	1.56	1.06	0.31	1.37	2.94	0.13	0.38	—	3.44
Ec. + Maatsch. diensten	2.00	2.33	0.33	2.67	4.67	—	—	—	4.67
Totaal	1.78	1.43	0.14	1.57	3.35	0.14	0.48	—	3.96
	30-39								
Landbouw	1.85	2.01	0.05	2.06	3.91	0.08	0.16	0.01	4.16
pachters	1.93	2.40	—	2.40	4.33	0.27	1.80	—	6.40
kleine boer	1.96	2.07	0.08	2.14	4.10	0.11	0.03	0.01	4.25
dagloner	1.93	2.15	0.03	2.19	4.12	0.17	0.03	0.03	4.36
Nijverheid	1.91	1.76	0.18	1.94	3.85	0.03	0.29	—	4.18
Ec. + Maatsch. diensten	1.71	1.36	0.50	1.86	3.57	0.07	0.86	0.36	4.86
Totaal	1.93	2.02	0.10	2.12	4.05	0.12	0.23	0.03	4.44
	40-49								
Landbouw	1.88	2.07	0.31	2.39	4.27	0.06	0.38	—	4.72
pachters	1.87	2.03	0.50	2.53	4.40	0.20	2.40	—	7.00
kleine boer	1.90	2.06	0.29	2.35	4.25	0.05	0.07	—	4.37
dagloner	1.84	2.12	0.28	2.40	4.24	0.04	—	0.02	4.30
Nijverheid	1.85	2.05	0.48	2.53	4.38	0.08	0.25	0.03	4.73
Ec. + Maatsch. diensten	1.91	2.73	0.27	3.00	4.91	0.18	1.09	—	6.18
Totaal	1.88	2.10	0.34	2.44	4.31	0.07	0.39	0.01	4.79
	50-59								
Landbouw	1.80	1.61	0.78	2.39	4.20	0.07	0.40	0.01	4.69
pachters	1.76	1.88	1.76	3.64	5.40	0.12	2.16	—	7.68
kleine boer	1.83	1.56	0.67	2.23	4.05	0.09	0.03	0.01	4.19
dagloner	1.79	1.54	0.38	1.92	3.72	—	—	0.03	3.74
Nijverheid	1.90	2.00	0.70	2.70	4.60	—	0.25	—	4.85
Ec. + Maatsch. diensten	1.43	0.71	1.57	2.29	3.71	—	0.43	—	4.14
Totaal	1.80	1.62	0.81	2.43	4.23	0.06	0.39	0.01	4.69
	60-69								
Landbouw	1.71	0.55	1.21	1.76	3.48	0.15	0.33	0.08	4.05
pachters	1.59	0.95	1.82	2.77	4.36	0.18	1.27	—	5.82
kleine boer	1.75	0.52	1.15	1.67	3.42	0.13	0.12	0.08	3.75
dagloner	1.73	0.31	0.85	1.15	2.88	0.19	0.04	0.15	3.27
Nijverheid	1.72	0.78	1.56	2.33	4.06	—	1.00	—	5.06
Ec. + Maatsch. diensten	1.60	0.40	0.60	1.00	2.60	—	0.20	—	2.80
Totaal	1.71	0.58	1.24	1.82	3.53	0.13	0.42	0.07	4.15
	70 jaar en meer								
Landbouw	1.53	0.36	1.10	1.46	3.00	0.36	0.63	—	4.00
pachters	1.54	0.77	1.62	2.38	3.92	0.38	2.46	—	6.77
kleine boer	1.61	0.30	1.18	1.48	3.09	0.39	0.12	—	3.61
dagloner	1.33	0.08	0.33	0.42	1.75	0.25	0.08	—	2.08
Nijverheid	1.63	0.25	1.38	1.63	3.25	1.00	0.75	—	5.00
Ec. + Maatsch. diensten	1.60	0.60	0.80	1.40	3.00	0.20	0.20	0.20	3.60
Totaal	1.55	0.37	1.11	1.48	3.03	0.42	0.62	0.01	4.08

Verklaring van de kolommen :

1. ouders — 2. kinderen 16 j. — 3. kinderen 16 j. — 4. totaal kinderen
5. totaal gezin — 6. inwonende verwanten — 7. inwonend personeel — 8. kostgangers — 9. totaal huishouden.

BIJLAGE 8 :

BEVOLKINGSEVOLUTIE TE BEIGEM, GRIMBERGEN, HUMBEEK EN
STROMBEEK-BEVER, 1796-1980

	1796	1831	1846	1856	1866	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1947	1961	1970	1980
Absolute aantallen															
Belgem	324	511	584	579	579	585	603	631	696	665	759	920	1216	1345	1626
Grimbergen	2232	3328	3338	3397	3284	3329	3529	4065	4820	5138	6125	7298	9196	11869	15035
Humbek	1397	1854	3059	2045	1991	1832	1831	1898	2020	2070	2338	2412	2678	2900	3234
Strombeek-Bever	577	668	852	832	836	1071	1261	1664	2564	3033	4399	5276*	8654	11233	12109
Totaal	4530	6261	6833	6859	6690	6817	7224	8258	10100	10906	13621	15906	21744	27374	32004
Index, 1831 =100															
Belgem	63	100	114	113	113	114	118	123	136	130	148	180	238	263	318
Grimbergen	67	100	100	102	99	100	106	122	145	154	184	219	276	357	452
Humbek	75	100	111	110	107	99	99	102	109	112	126	130	144	156	174
Strombeek-Bever	86	100	127	124	125	160	189	249	384	454	658	790*	1295	1682	1813
Totaal	71	100	107	108	105	107	114	130	159	171	214	250	342	430	503

Bron :

1 cijfers 1831-1970 : *Recensement de la population. 31 décembre 1970, t. I. Chiffres de la population*. Brussel, N.I.S., 1973, blz. 132-137.

2 cijfers 1980 : *Grimbergen. Gemeentelijk informatieblad*, 1980, 1, blz. 15 (cijfers 31 december 1979) — *Bevolkingsstatistieken*, Brussel, N.I.S., 1980, nr. 2, blz. 10 geeft als totaalcijfer voor 1 jan. 1980 : 31781 inwoners.

* Strombeek-Bever : 1937 : rectificatie van de gemeentegrenzen met Brussel (wet 09-VI-1937. *Belgisch Staatsblad* 14/15-VI-1937). Cfr. Bron 1, blz. 185.

Frank DAELEMANS

RECHERCHE SUR LA TAILLE ET LA COMPOSITION
DES MENAGES A GRIMBERGEN ET LE BRABANT CENTRAL
A LA FIN DU XVIIIème SIECLE

par

Frank DAELEMANS

RESUME

Sur la base d'un échantillon de 1.020 ménages et de plus de 4.500 personnes, nous tentons dans cet article d'examiner le modèle de comportement démographique de la population du Moyen Brabant à la fin du XVIIIème siècle. Notre source principale est le dénombrement de population de l'an IV (1796), c'est-à-dire le premier dénombrement dont les résultats sont presque complets pour l'ensemble du pays. De plus, ce recensement eut lieu en pleine période de mutation vers la société industrielle. Un traitement approfondi de tous les dénombrements effectués cette année-là peut contribuer à nous donner l'explication des nombreuses transformations qui se déroulèrent au cours de cette période. La méthode de travail que nous avons utilisée est la reconstruction des ménages.

En observant notre échantillon, c'est-à-dire l'actuelle commune fusionnée de Grimbergen, nous constatons que 80% de la population effectuant une profession (les chefs de ménages) était au travail dans l'agriculture. La différenciation sociale était principalement fondée sur la taille des exploitations. Les différences les plus remarquables entre les divers villages étudiés ne se trouvent pas tant dans la mince couche supérieure des gros fermiers, ni dans la large masse des travailleurs agricoles, mais bien dans la répartition différente qui existait au sein de la couche moyenne. A Grimbergen, les petites et moyennes exploitations formaient environ le tiers de l'ensemble, tandis qu'à Humbeek, elles en constituaient deux tiers à trois quarts.

Cette configuration sociale divergente a eu une influence sur une série d'autres facteurs. Le degré d'analphabétisme était inférieur à Humbeek par rapport à Grimbergen. De même, la taille (4,25 personnes à Grimbergen; 4,61 personnes à Humbeek) et la composition des ménages présentaient des différences entre ces deux localités. Par ce biais, nous pouvons mettre l'accent sur la fonction du ménage comme unité de production et de consommation. Les changements dans la composition et la taille des ménages, analysés sous l'angle des classes d'âges, méritent une attention particulière. On peut expliquer le caractère restreint du changement subi par les ménages pendant leur durée d'existence par la préoccupation d'assurer une occupation constante du nombre de forces de travail existant au sein de l'exploitation, de même que par le manque d'autres possibilités de travail offertes aux jeunes.

L'occupation d'un personnel plus ou moins nombreux était la donnée variable la plus importante dans ce contexte. Le calcul du chômage dissimulé dans les exploitations nous fournit un élément intéressant et supplémentaire dans l'analyse. Par estimation, ce chômage peut avoir gagné d'un cinquième à un quart du potentiel de forces de travail en présence. Pour la plupart des personnes impliquées dans ce phénomène, il n'existait pas d'autre solution que l'émigration temporaire ou définitive.

INQUIRY INTO THE SIZE AND COMPOSITION OF THE
HOUSEHOLDS IN GRIMBERGEN AND IN CENTRAL BRABANT
AT THE END OF THE 18th CENTURY

by

Frank DAELEMANS

SUMMARY

By means of a random test of about 1020 families and slightly over 4,500 people, we want to investigate the demographic pattern of behaviour of the population of Central Brabant at the end of the 18th century.

The main source which we used for this purpose was the population - census taken in the year IV (1796). This enumeration is the first quite complete census for the entire country. Moreover, it was taken in a period experiencing of full transition from a pre-industrial to an industrial society. A thorough processing of all censuses may help to explain the many changes of that period. The method applied is the family reconstruction.

In the area of the random test, the present combined municipality of Grimbergen, 80% of the professional population (= heads of families) were still employed in agriculture. The social difference was based mainly on the size of the holding. The most striking differences between the villages examined are not to be found so much in the classical narrow upper stratum of the highly respected tenant farmers, nor in the broad substructure formed by the means of the agricultural labourers, but in a different structure of the middle-group.

In Grimbergen the small and medium-size agricultural holdings constituted about one-third of the total, in Humbeek it was between two-thirds and three-fourths.

The divergent social structure had an impact on a whole series of other factors. The degree of illiteracy was lower in Humbeek than in Grimbergen. The size of the families was also different (4.25 persons in Grimbergen as compared to 4.61 in Humbeek), as well as the composition. Here the function of the family as a unit of production and consumption is strongly emphasized.

Special attention is also paid to the composition and size of the families by age-groups. The fact that the families change little in the course of their existence is accounted for by the care for a constant occupation of the number of hands present at the farm and by the lack of alternative labour-opportunities offered to the young. Here the staffing was the great variable.

An additional, but interesting datum here was the calculation of the hidden unemployment on the farms. It could be estimated at about one-fifth to one-fourth of the labour-potential present. For most of them there was no other solution but temporary or permanent emigration.

Frank Daelemans, Kerkstraat 243, 1851 Grimbergen-Humbeek